

T.C.

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİMDALI

HİTİTLERDE TEMİZLİK KÜLTÜRÜ

Hazırlayan

Erol YILMAZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Sırrı TİRYAKİ

Bingöl-2020

T.C.
BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

HİTİTLERDE TEMİZLİK KÜLTÜRÜ

Hazırlayan
Erol YILMAZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Sırrı TIRYAKI

Bingöl-2020

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ.....	III
TEZ KABUL VE ONAY	IV
ÖNSÖZ	V
ÖZET.....	VI
ABSTRACT.....	VIII
KISALTMALAR	X
RESİM LİSTESİ	XI
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	10
1.1. HİTİT ÜLKESİNİN COĞRAFİK YAPISI VE SINIRLARI.....	10
1.2. HİTİTLERİN MENŞEİNE DAİR GÖRÜŞLER.....	11
1.3. KOLONİ ÇAĞI ANADOLUSU'NA GENEL BİR BAKIŞ	12
1.4. BEYLİKLER DÖNEMİ.....	13
1.5. KURULUŞ EVRESİ	14
1.6. HİTİT SİYASİ TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ	16
1.6.1. Hititlerin Devletleşme Süreci.....	16
1.6.2. Hitit Kralları	16
1.6.2.1. I. Hattuşili	17
1.6.2.2. I. Muşşili	19
1.6.2.3. Telepinu	20
1.6.2.4. II. Tudhaliya	22
1.6.2.5. I. Arnuvanda	23
1.6.2.6. III. Tudhaliya.....	24
1.6.2.7. I. Şuppiluliuma	24
1.6.2.8. II. Muşşili.....	29
1.6.2.9. Muvatalli	31
1.6.2.10. III. Muşşili	33
1.6.2.11. III. Hattuşili	33
1.6.2.12. IV. Tudhaliya.....	35
1.6.2.13. II. Şuppiluliuma.....	37

1.7. HİTİTLERİN ÇÖKÜŞÜ	38
İKİNCİ BÖLÜM.....	41
2.1. ESKİ ÇAĞ DÜNYASINDA TEMİZLİK KÜLTÜRÜ	41
2.2. HİTİTLERDE TEMİZLİK KÜLTÜRÜ	41
2.3. HİTİTLERİN HASTALIKLARA BAKIŞI, TIP VE BÜYÜSEL RİTÜELLERİ	44
2.4. HİTİTLERİN İLAÇ VE TEMİZLİK MAKSADIYLA KULLANDIĞI BİTKİLER.....	50
2.5. HİTİTLERİN TEMİZLİĞE BAKIŞI HAKKINDA.....	52
2.6. HİTİT YAZILI KAYNAKLARINDA TEMİZLİK KONUSU	54
2.7. HİTİT TIBBINDA TEMİZLİĞİN YERİ	56
2.8. HİTİTLERDE SU VE TEMİZLİĞE VERİLEN ÖNEM	61
2.9. SALGIN HASTALIKLARA KARŞI HİTİTLERİN DURUMU	65
2.10. HİTİT KENTLERİNDE TEMİZLİĞE VERİLEN ÖNEM.....	68
2.11. HİTİTLERDE SU KÜLTÜ	74
2.11.1. Güney Havuzları	75
2.11.2. Doğu Havuzları	75
2.11.3. Güneykale Su Toplama Yapısı.....	75
2.11.4. Gölpınar Su Bendi.....	76
2.11.5. Karakuyu Barajı	76
2.11.6. Eflatunpınar Kutsal Havuz Anıtı.....	76
2.11.7. Yalburt Su Anıtı	77
2.11.8. Köylütolu Barajı.....	78
2.11.9. Kaletepe Havuzu	78
2.11.10. İvriz Su Kaynağı.....	78
2.11.11. Hatip Su Kaynakları ve Anıtı	78
2.11.12. Karadağ-Başdağ Tepesi Havuzu	79
2.11.13. Hulana Nehri	79
SONUÇ.....	80
KAYNAKÇA.....	85
ÖZGEÇMİŞ	90

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans Tezi olarak hazırladığım “**Hititlerde Temizlik Kültürü**” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlâk ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

/ / 2020

İmza

Erol YILMAZ

TEZ KABUL VE ONAY

Erol YILMAZ tarafından hazırlanan ***Hititlerde Temizlik Kültürü*** başlıklı bu çalışma, *[Savunma Sınavı Tarihi]* tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda *[oybirliği/oy çokluğuyla]* başarılı bulunarak jürimiz tarafından *Tarih* Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Başkan : İmza:

Danışman : İmza:

Üye : İmza:

ONAY

Bu Tez, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun/...../2020 tarih ve sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Yaşar BAŞ

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Bu çalışmada Hint-Avrupa kökenli olmalarına rağmen Anadolu'ya hangi dönemde ve nereden geldikleri saptanamayan Hititlerin devletleşmesinden siyasi faaliyetlerine, yazı ve dillerinden inanç sistemlerine, ekonomik faaliyetlerinden toplumun yapısına, askeri faaliyetlerinden hukuk sistemlerine, saray başta olmak üzere kent yaşamında hijyene verdikleri önemden kentlerindeki altyapı sistemlerine, konutlarında kişisel temizliğe dair temizlenme alanlarından sağlık alanında hijyene verdikleri öneme, hijyenik kurallar içeren yönetmeliklerinden bu konuda yaptıkları uygulamalarına kadar birçok konuya yer verilmiştir.

Bu çalışmanın hazırlanmasında eğitim hayatımın her aşamasında bana destek olan Değerli Aileme teşekkür eder, şükranlarımı sunarım.

Erol YILMAZ

BİNGÖL-2020

ÖZET

Tezin Başlığı: Hititlerde Temizlik Kültürü
Tezin Yazarı: Erol YILMAZ
Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Sırrı TİRYAKİ
Ana Bilim Dalı: Eskiçağ Tarihi
Bilim Dalı: Tarih
Kabul Tarihi:/...../2020
Sayfa Sayısı: 11 (Ön kısım) + 90 (Tez)
<p>Eski Çağ'da Anadolu coğrafyasında büyük bir imparatorluk kurarak Tunç Çağı dünyasının süper güçlerinden biri konumuna yükselen Hititler, MÖ 1650 ile 1190 yılları arasında köklü bir uygarlığa ev sahipliği yapmıştır.</p> <p>Hititler siyasi, askeri, ekonomik, toplumsal, dini ve mimari bakımdan Eski Çağ tarihinin önemli uygarlıklarından biri olarak Orta Anadolu'da Hattuşaş merkezli yapılanmalarıyla Anadolu'nun yanı sıra ayrıca Suriye ve Mezopotamya bölgesine kadar etkin bir rol oynayarak Anadolu, Mezopotamya ve Suriye kültürlerine ait birçok unsurubünyesinde barındırmıştır.</p> <p>Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda ticaret merkezi konumunda olan Hattuşaş'ı başkent yaparak devletleşen Hitit Uygarlığı, Mısır ile MÖ 1274'de yaptığı Kadeş Barış Antlaşması ile dünya tarihine diplomatik manada damga vurmuştur. Öte yandan Eski Krallık Dönemi'nden itibaren kuzeyin saldırgan toplumu Kaşkalara karşı kentlerini surlarla tahkim eden Hititler, yine Kadeş Savaşı'nda ön plâna çıktığı gibi birçok savaşta kullandıkları hafif materyalden savaş arabaları ile askeri alandaki organizasyonlarıyla ön plâna çıkmıştır. Anadolu'da yaklaşık 500 yıl süren merkezi otoriteleri ile Hititler, Mezopotamya'daki çağdaşlarına nazaran insancıl yapıdaki zararın tazmininin yanı sıra kamusal hakları öngören gelişmiş yazılı yasaları ile de dünya tarihi açısından önemli bir yere sahiptir.</p> <p>Çok tanrılı dine sahip olan Hititlerin, özellikle dini konularda hassasiyet</p>

gösterdiği temizliğe dair kuralları dikkat çekicidir. Temizliği yönetmeliklerine dahileden bu toplumun, sarayda ve tapınaklarında uyulması gereken temizlik içerikli kurallar arasında bedenseltemizlik, kıyafetlerin temizliği, hazırlanan yiyecek- içeceklerin temizliği önemsemelerinin yanı sıra bu minvalde modern uygulamalarda da yer alan yiyecek- içeceklerin temiz mekânlarda hazırlanmasını ve bu mekânlarla köpek-domuz gibi hayvanların sokulmaması hususunda hassasiyet gösterdikleri görölmektedir.

Hititler, İmparatorluk Çağı'nı başlatan I. Şuppiluliuma Dönemi'nde Mısır'dan getirilen savaş esirlerinden ülke geneline yayılan ve çok sayıda insanın yanı sıra bazı kralların ölümüne yol açmak suretiyle uzun yıllar devam eden salgın hastalıkların dini konulardaki ihmâlkarlıklardan dolayı tanrıların öfkesinden kaynaklandığını öngörseler de birçok yönetmeliklerinde hijyenik kurallara yer vererek oluşabilecek hastalıklara karşı tedbir almaya çalıştıkları da görölmektedir.

Hastalıklara karşı daha çok rituel manada tedavi yöntemleri uygulayan Hititler, tedavi yöntemleri arasında şifalı otlar, bazı hayvansal ürünlerden elde ettikleri karışımları da kullanmıştır. Ayrıca, hastalıklara karşı Mezopotamya ve Mısır kökenli uygulamaları kullanmayı tercih etmelerinin yanı sıra yine bu uygarlıklardan hekimler yoluyla tıbbi destek sağlamayı da ihmal etmemişlerdir. Hititlerin tedavi yöntemleri arasında günümüzde uygulanan dezenfektasyon ve karantina benzeri uygulamaları ise dikkat çeken hususlar arasında yer almaktadır.

Suyun hayati önem taşıdığı Hititlerde, kentlerdeki su sarnıçları, depolar, havuzlar gibi yapılar gerek halkın ihtiyacına yönelik gerekse dini amaçla kullanılmıştır. Yine kentlerinde içme suyu ve atık su kanallarına dair kalıntıların bulunduğu Hititlerin, meskenlerinde yer alan küvet, lavabo, banyo benzeri bölmeleri ile temizliği önemseyen bir toplum olduklarını da göstermektedir. Toplum sağlığını önemseyen Hititlerin, kamusal alanlarda çöp dökülmemesi ya da yakılmaması veya tuvalet ihtiyacının görülmesi gibi hususlara yönetmeliklerinde yer vermeleri, hastalıklara karşı aldıkları tedbirler kapsamında değerlendirilebilir.

Anahtar Kelimeler: Hititler, Su, Temizlik, Kültür, Anadolu.

ABSTRACT

Title of the Thesis: Cleaning Culture in Hittites
Author: Erol YILMAZ
Supervisor: Dr. Teaching Member Sırrı TİRİYAKİ
Department: History
Sub-field: Ancient History
Date:/...../2020
Paper of Number: 11 (front) + 90 (thesis)
<p>In the Ancient Age, by establishing a great empire in the Anatolian geography, one of the super powers of the Bronze Age. Between 1650 and 1190 BC, it was home to a deep-rooted civilization.</p> <p>Hittites, political, military, economic, social, religious and architectural aspects of ancient history as one of the important civilizations in Central Anatolia Hattuşaş centered in Anatolia, as well as Syria and Mesopotamia region by playing an active role in Anatolia, Mesopotamia and Syrian culture many elements of the site.</p> <p>Hittite civilization, which became the capital of Hattusha, which was the center of trade during the Assyrian Trade Colonies Age, became a diplomatic stamp in the history of the world with the Kades Peace Treaty in Egypt and 1274 BC. On the other hand, the Hittites, which fortified their cities against the aggressive society of Kashkas against the northern walls since the Old Kingdom, came to the forefront in the Battle of Kadesh and also came to the forefront with their light material chariots and military organizations they used in many wars. With its central authorities in Anatolia, which lasted for nearly 500 years, the Hittites have an important place in the history of the world with their written laws that envisage public rights as well as compensation of humanitarian damage compared to their contemporaries in Mesopotamia.</p> <p>Hittites with polytheistic religion, especially religious the rules for cleaning are remarkable. The cleaning rules of this society, which includes cleaning regulations,</p>

should be followed in the palace and temples, cleaning of clothes, cleaning of prepared food and beverages, as well as the preparation of food and beverages in modern applications such as dog and pig. animals are susceptible to not be inserted.

Although the Hittites predicted that the epidemics which had spread to the country from the prisoners of war brought from Egypt during the reign of Shuppilulium I, which led to the death of many kings as well as some kings, were caused by the anger of the gods due to the neglect of religious issues. It is also seen that they try to take precautions against diseases that may occur by including hygienic rules in regulations.

Hittites, which applied treatment methods against diseases more ritually, used medicinal herbs and mixtures obtained from some animal products. In addition, they preferred to use Mesopotamian and Egyptian applications against diseases and also provided medical support through physicians from these civilizations. Disinfection and quarantine-like practices among the Hittites today are among the remarkable issues.

Water is vital in the Hittites, water cisterns in the cities, stores. Structures such as pools, both for the needs of the public and for religious purposes used. It also shows that the Hittites, where there are remnants of drinking water and waste water channels in their cities, are a society that cares about cleanliness with their bathtubs, sinks and bath-like compartments. The fact that the Hittites, who care about public health, include issues such as spilling or incineration of garbage in public spaces or the need for toilets can be considered within the scope of the measures taken against diseases.

Keywords: Hittites, Water, Cleaning, Culture, Anatolia.

KISALTMALAR

bkz.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
Dr. Öğr. Üyesi	Doktora Öğretim Üyesi
Ed.	Editör
MÖ	Milattan Önce
s.	Sayfa
S.	Sayı
Y.	Yıl

RESİM LİSTESİ

<u>Resim No</u>		<u>Sayfa</u>
Resim 1.	Bir Hitit Büyü Ritüelinin Tasvirini Gösteren Kabartma.....	45
Resim 2.	Hitit Kenti Sarissa'da Yapılan Kazılarda Bulunan 3500 Yıllık Küvet Kalıntısı.....	70
Resim 3.	Bir Hitit Kentinde Kazılarda Bulunan Atık Su Boruları.....	72
Resim 4.	Hititler Döneminde Yapılan Eflatunpınar Su Anıtı.....	77

GİRİŞ

Hint-Avrupa Dil Ailesi'ne mensup olan¹ ve MÖ 3. binyılda küçük gruplar halinde batıdan Boğazlar üzerinden ya da doğudan Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya gelerek buradaki yerli unsurlarla kaynaşan Hititler², Kızılırmak yayı dolaylarını yurt edinmiştir³. Hititler, MÖ 2. binyıl başlarında, Asur Ticaret Kolonileri sonrasında devletleşme sürecine girmek suretiyle Son Tunç Çağı Anadolu'sunda yüzyıllarca hüküm süren güçlü bir imparatorluk düzeyine ulaşmıştır⁴.

MÖ 1650 dolaylarında I. Hattuşili ile devletleşme sürecine giren Hititler⁵, Eski Krallık Dönemi'nden yıkılış devrine kadar Kaşka saldırılarına maruz kalmıştır⁶. Yine Kurucu Kral I. Hattuşili Dönemi'yle birlikte güneyde Kuzey Suriye ve Mezopotamya'nın önemini kavrayarak bölgede etkin konuma gelen Hititler, Mısır, Babil, Mitanni ve Asur gibi büyük güçler arasında yer almıştır⁷. I. Murşili'nin Kuzey Suriye üzerinde etkili seferleri, saray entrikası sonucu öldürülmesi ile sekteye uğramış, Hititler uzunca süren kanlı taht kavgalarının yaşandığı kaotik bir ortama girmişlerdir⁸.

¹Ali Narçın, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, Siyah Beyaz Kitap Yayınları, İstanbul 2013, s. 44; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparşlan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 120.

²Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Ankara 2002, s. 26-28; Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2009, s. 47; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Yayınevi, 13. Baskı, Bursa 2015, s. 45-47; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2005, s. 12; Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, (Çev. Müfit Günay), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2003, s. 24; Stefano de Martino, *Hititler*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2003, s. 33; Nurhayat Yazıcı (Ed.), *Hitit Uygarlığı İzinde Anadolu: Başkent Hattuşa'dan Suriye'ye Şehirler, Tapınaklar, Anıtlar, Yazıtlar, Savaşlar, Antlaşmalar*, Uranus Fotoğraf Ajansı ve Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 30; Mahfi Eğilmez, *Hattuşa'dan Kaçış*, Remzi Kitabevi, 2. Basım, İstanbul 2008, s. 163; Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, Görsel Yayınlar, s. 24; Füzuran Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 82; Yüksel Güngör, "*İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası*", Umuttepe Yayınları, İstanbul 2014, s. 41-42; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Arkadaş Yayınevi, 4. Baskı, Ankara 2015, s. 27; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, Nobel Yayıncılık, 7. Basım, Ankara 2012, s. 54; Ali Narçın, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, s. 17.

³Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 24.

⁴Füzuran Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 83.

⁵Yüksel Güngör, "*İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası*", s. 43.

⁶J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 58.

⁷Füzuran Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 99; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 107-113.

⁸Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 71; Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 30; Ali Narçın, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, s. 18; Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul 2012, s. 168; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, 4. Basım, Ankara 1998, s. 64-66; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 95; Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritieller*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 25; Füzuran Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 89; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 22; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 48; Mahfi Eğilmez, *Hattuşa'dan Kaçış*, s. 165; Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 54; Meltem Doğan Alparslan, Metin

Telepinu ile birlikte taht veraset kurallarının ferman olarak uygulamaya konulmasıyla bu ortama son verilmiş ve akabinde II. Tudhaliya gibi başarılı kralların yönetimi söz konusu olmuştur⁹.

Hitit İmparatorluk Çağı I.Şuppiluliuma ile birlikte başlamıştır. Özellikle Kuzey Suriye politikasında etkili adımlar atan bu kral, Kargamış ve Halep krallıklarına oğullarını atamak suretiyle bölgede güç dengelerini değiştirmiştir¹⁰. Ardından gelen oğlu II. Murşili de Hitit İmparatorluk tarihinde başarılarla dolu bir dönem yaşatmıştır¹¹. Kral Muvatalli ile birlikte bölgedeki Mısır tehdidine karşı önlemler olarak harekete geçen Hititler, bu dönemde başkenti Tarhuntaşa'ya taşımış ve Kadeş Savaşı'nda Mısır'a karşı üstünlük sağlanmıştır¹². III. Hattuşili Dönemi'nde ise Mısır Firavunu II. Ramses ile MÖ 1274'de imzalanan Kadeş Barışı, karşılıklı eşitlik ilkeleri temelinde yazılı olarak dünya tarihinde yapılan ilk antlaşma niteliğini taşımaktadır¹³.

Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 24-25; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 55; Yüksel Güngör, "İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası", s. 51-52.

⁹Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 99; Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 32; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 67; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 23-24; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 41-43; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 48.

¹⁰Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 78.

¹¹Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, (Çev. Nazife Mertoğlu), 4. Baskı, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2015, s. 209; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 52; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 58; Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, 5. Basım, İstanbul 2016, s. 175.

¹²Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 58; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 79-80; Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 42-44; Ali Narçın, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, s. 30; Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 230-234; Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 181-186; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 89-92; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Yayınevi, 4. Baskı, Bursa 2015, s. 126; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 120-125; Erik Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, (Çev. Zehra Aksu Yılmaz), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2004, s. 116-117; Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 26; Füzuran Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 109-114; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 28-38; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 52; Mahfi Eğilmez, *Hattuşa'dan Kaçış*, s. 130-132; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 35-36; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 58; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 62-65; Yüksel Güngör, "İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası", s. 66-69.

¹³Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 82; Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 48; Ali Narçın, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, s. 31-42; Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 259; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 58; Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 186-189; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 98; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 127; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 130-131; Erik Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, s. 116-117; Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 27; Füzuran Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 118; Mahfi Eğilmez, *Hattuşa'dan Kaçış*, s. 136-168; Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 59-60; Nurhayat Yazıcı (Ed.), *Hitit Uygarlığı İzinde Anadolu: Başkent Hattuşa'dan Suriye'ye Şehirler, Tapınaklar, Anıtlar, Yazular, Savaşlar, Antlaşmalar*, s. 310; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 69-70; Yüksel Güngör, "İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası", s. 74-78.

IV. Tudhaliya Dönemi'ne gelindiğinde ise Hititler, genel olarak topraklarını korusa da bölgesinde meydana gelen kuraklıktan dolayı yaşanan sıkıntıların atlatılması için Mısır'dan tahıl desteği istenecek duruma gelinmiştir¹⁴.

MÖ 1190'larda Hitit İmparatorluğu, bölgede oluşan kuraklık ve kıtlık, siyasi istikrarsızlık ve taht kavgalarıyla merkezi otoritenin zayıflaması, adaletsiz vergiler, ekonomik sıkıntılar, dünya düzenini değiştiren yeni işbirlikleri ve güç kazanan yeni ülkeler ile dönemin koşullarına uyum sağlanamaması, Traklar ve Frigler gibi toplulukların Boğazlar üzerinden Anadolu'dan topladıkları Lukka ve Kaşka gibi topluluklarla "Deniz Kavimleri" olarak adlandırılan toplulukların saldırıları ve yoğun göç hareketleri gibi nedenlerle çöküşe sürüklenmiştir¹⁵.

Hitit devletinin başındaki kral, başrahip, başkomutan ve başyargıç gibi görevleri bünyesinde barındırmıştır. Tanrılar adına ülkeyi yöneten Hitit kralları, başrahip olarak dini törenleri yönetmelerinin yanı sıra başkomutan sıfatı ile ordunun başında seferlere katılmış ve ayrıca başyargıç sıfatı ile yargısal alanda davalara başkanlık etmiştir¹⁶. Hitit kralının eşi ya da annesi olarak devlet yönetiminde önemli bir konumda bulunan kraliçe ise "tavananna" ismi ile anılmıştır. Aynı zamanda başrahibe sıfatını da taşıyan Hitit kraliçesi elçileri ağırlamanın yanı sıra diplomatik

¹⁴ Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 51-52; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 82; Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 280; Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 190; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 102; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 133; Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 28; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 28-38; Mahfi Eğilmez, *Hattuşa'dan Kaçış*, s. 168; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 39; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 72; Yüksel Güngör, "İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası", s. 79-80.

¹⁵ Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 52; Ali Narçın, *A'dan Z'ye Hitit*, Ozan Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 202-203; Ali Narçın, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, s. 39; Barış Gür, *Tunç Çağı'nı Sona Erdiren Halklar Deniz Kavimleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012, s. 76; Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 300; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 234-235; Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 28; Füzruzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 125; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 28-38; Mahfi Eğilmez, *Hattuşa'dan Kaçış*, s. 104-105; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 43; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 59; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 74; Veli Sevinç, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2001, s. 6; Yüksel Güngör, "İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası", s. 83-84.

¹⁶ Füzruzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 137; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 236; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 80-81; Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 55-56; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-III*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Ankara 2005, s. 105-106; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 116; Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 44; Yüksel Güngör, "İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası", s. 124.

faaliyetlerde de yer almıştır¹⁷. Eski Krallık Dönemi'nde görülen Pankuş Meclisi ise soylulardan oluşan bir kurul idi. Hukuki konular, kanun ve antlaşmaların ele alındığı bu meclis, veliaht belirlenmesinde de önemli rol oynamıştır¹⁸. Kral, kraliçe ve veliaht prensten sonra gelen Başkâtip, Baş Seyis ve Baş Arabacı gibi üst düzey yöneticilerin yanı sıra farklı bölgelerde valiler, bir alt katmanda ise rahip, subay, yargıç ve saray memurları gibi meslek grupları yer almıştır¹⁹.

Eski Krallık Dönemi'nden itibaren Babil kökenli çivi yazısını dillerine uyarlayan Hititler, ilerleyen dönemlerde Luvice hiyeroglif yazısını da kullanmıştır²⁰. Hint-Avrupa dil ailesine mensup Hititçe dilini kullanan Hititler²¹ kendilerini Neşalı olarak tanımlamış ve dillerini de Neşaca olarak adlandırmıştır. Hitit toplumunda bu dil yaygın olarak kullanılırken uluslar arası ilişkilerde ise Akkadca kullanılmıştır²². Hitit ülkesinde yaşayan farklı topluluklar tarafından Hatti, Luvî, Hurri, Pala, Akkad, Sümer dilleri de kullanılmıştır²³.

İntikam içeren ağır işkence ve ölüm cezaları yerine mağdurun zararının karşılanmasını ön gören 200 maddeden oluşan Hitit yasaları, “eğer bir adam” ve “eğer bir bağ” başlıklar altında bireysel hukuk ile tarım arazileri ve gereçlerini konu alan yüzer maddelik iki ayrı başlık altında toplanmıştır. Geleneksel hukuk ile başlayan Hitit yasaları zaman içinde değişime uğramış, işkence içerikli cezalar tazminat ve

¹⁷Füruzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 138; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-III*, s. 108-109; Ali M. Dinçol, (1982), “Hititler”, s. 56; Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 275; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 118; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 236-238; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 81; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 59; Yüksel Güngör, “İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası”, s. 125.

¹⁸Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 278; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 117; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 234; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 86-90; Füruzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 136; Yüksel Güngör, “İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası”, s. 127-128.

¹⁹Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-III*, s. 110; Ali M. Dinçol, (1982), “Hititler”, s. 54; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 91-93.

²⁰Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 55-56; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 58; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 48; İlker Koç (Ed.), *Hititler*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2006, s. 18; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 123-126; Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 55; Yüksel Güngör, “İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası”, s. 134.

²¹Ali Narçın, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, s. 44; Meltem Doğan Alparslan, Metin Alparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 120.

²²Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 49; Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 31; Ali Narçın, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, s. 93; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 49; Füruzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 170.

²³Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 192; Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 32; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 50-267.

hayvan kurban edilmesine, ölüm cezaları ağır para cezalarına çevrilmiş, son evrede ise tazminat miktarları indirilmiştir. Hititler yasalarındaki uygulamalarla, suçun önlenmesi ve caydırılması çerçevesinde üretimin sürekliliği ile kamusal düzenin sağlanmasını ön görmüştür²⁴.

Her zaman sefere hazır ve organize bir ordu bulunduran Hititler, bu özellikleri ile Anadolu'da ve bölgenin süper güçleri arasında önemli bir güç odağı olmuştur²⁵. Hitit ordusu piyadeler ve savaş arabalarından oluşurken, orduda önemli bir yer teşkil eden savaş arabaları, hız ve manevra kabiliyetleri ile savaş meydanlarında başarılı olunmasında Hititlere büyük fayda sağlamıştır²⁶. Hitit piyadesi mızrak, ok-yay, kargı, orak biçimli pala, kama, hançer, topuz, düz kılıç, kısa kılıç ve iki ağızlı balta gibi silahlar kullanmıştır. Korunmak için zırh, miğfer ve kalkan kullanan Hitit askeri, bazı tasvirlerde ayağında çarık ve üzerinde kemerli kolsuz tunikle betimlenmiştir²⁷. Altı parçalı ahşap iki tekerleği geniş bir mil üzerinde bulunan ve üzerinde ahşap gövdeli deri kaplı kabininin yer aldığı 2 atın çektiği hafif materyalden Hitit savaş arabaları ise eski dönemlerde biri ok-yay kullanan, diğeri ise elinde kalkan bulunan sürücüden oluşan toplam iki mürettebat yer alırken, Kadeş Savaşı ile birlikte üçüncü bir askerin yanı sıra silah olarak da yakın dövüşte etkili uzun mızrak dahil edilmiştir²⁸.

²⁴ Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 71-74; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-III*, s. 113; Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 143; Ali Narçın, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, s. 102-103; Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 251; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 115; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 247-257; Füzuan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 148-149; İlker Koç (Ed.), *Hititler*, s. 112-113; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 98; Meltem Doğan Alparlan, Metin Arparlan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 522; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 61; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 84; Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 48-50; Yüksel Güngör, "*İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası*", s. 140-145; Ali M. Dinçol, "Hitit Yasalarının Ana Çizgileri ve Eski Önasya Hukuku ile Etkileşimi", *III. Alkım Konferansları*, İstanbul 1990, s. 84-86.

²⁵ Yüksel Güngör, "*İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası*", s. 172; Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 60; Ali Narçın, *A'dan Z'ye Hitit*, s. 221-222.

²⁶ İlker Koç (Ed.), *Hititler*, s. 71; Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 61; Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 236; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 62; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 60; Füzuan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 144; Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 126.

²⁷ Ali Narçın, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, s. 75; Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 243; Füzuan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 145-146; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 65-67; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 243-245; Yüksel Güngör, "*İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası*", s. 173; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 61; İlker Koç (Ed.), *Hititler*, s. 74; Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 63.

²⁸ J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 63-64; Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 237-238; İlker Koç (Ed.), *Hititler*, s. 75-76; Füzuan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 144-145; Ali Narçın, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, s. 75; Ali Narçın, *A'dan Z'ye Hitit*, s. 221-222; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 244; Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 127; Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 62.

Sümer, Akkad, Asur, Hatti, Pala, Luvi, Hurri, Mitanni gibi farklı toplumlara ait tanrı heykellerini seferler sonucunda panteonlarına dahil eden Hititler, çok tanrılı bir dine mensuptu ve kendilerini “*Bin tanrılı toplum*” olarak tanımlamıştır²⁹. Tanrıların da insanlar gibi yeme, içme, giyinme, evlenme gibi ihtiyaçları olduğunu, aynı zamanda savaştığını ve çeşitli meslekleri olduğunu düşünen Hititler, ibadet, dua ve kurbanlarla tanrılara yalvarılması gerektiğine, böylelikle düşmanlardan ve kötülüklerden korunulduğuna inanmıştır³⁰. Güneş, ay, yıldızlar, dağlar, nehirler, ormanlar ve su kaynaklarını tanrısal güçler olarak gören Hititlerde³¹ Güneş Tanrısı, Arinna Kenti Güneş Tanrıçası ve Fırtına Tanrısı ön plâna çıkmaktadır³².

Hürler ve kölelerden oluşan Hitit toplumunda soylular, özgür insanlar, köleler ve namralar gibi farklı sosyal sınıflar yer almıştır³³. Toplumsal sınıfın en üst tabakasını oluşturan hanedan üyeleri, büyük çiftlik ve malikânelere sahip olarak yüksek standartlarda yaşam sürmüştür³⁴. Çiftçilikle uğraşan halk, tarımsal üretimin yanı sıra sefer dönemlerinde askerlik görevi ile mükellef olmuştur³⁵. Köleler, mal gibi alınıp satılabiliyor, kiralanabiliyor ya da miras kalabiliyordu³⁶. Seferler sonucu getirilen savaş esirlerinden oluşan namralar ise özellikle çiftliklerde ya da tapınaklarda çalıştırılmıştır³⁷.

²⁹ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 183-184; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 42-43; Meltem Doğan Alparşlan, Metin Arparşlan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 410; İlker Koç (Ed.), *Hititler*, s. 91; Füzuan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 208; Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 30; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 272; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 119; Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 220-221; Ali Narçın, *A'dan Z'ye Hitit*, s. 215; Ali M. Dinçol, (1982), “Hititler”, s. 77; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-II*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Ankara 2003, s. 75; Yüksel Güngör, “*İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası*”, s. 184; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 62; Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 150-151.

³⁰ Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 62-63; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-II*, s. 80.

³¹ Meltem Doğan Alparşlan, Metin Arparşlan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 412; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-II*, s. 76; Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 150-151; Yüksel Güngör, “*İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası*”, s. 182.

³² Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-II*, s. 77.

³³ Ali M. Dinçol, (1982), “Hititler”, s. 58; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 264; Füzuan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 160-161; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 60; Yüksel Güngör, “*İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası*”, s. 130.

³⁴ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 264; Füzuan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 160; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 60.

³⁵ Ali M. Dinçol, (1982), “Hititler”, s. 58; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 60; Yüksel Güngör, “*İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası*”, s. 130.

³⁶ Ali M. Dinçol, (1982), “Hititler”, s. 58.

³⁷ Yüksel Güngör, “*İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası*”, s. 130; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 60; Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 67.

Tarımsal ve hayvansal üretimin yanı sıra vergilerin öncelikli olduğu Hitit ekonomisinde; seferlerden sağlanan ganimetler ve vassal ülkelerden alınan vergiler de önemli yer tutmuştur. Ticaret, dokumacılık, madencilik ve metalürji gibi alanlar da ekonomik faaliyetler arasında yer almıştır³⁸. Tarımsal faaliyet kapsamında arpa ve buğday ağırlıklı tahılların yanı sıra bakla, nohut, bezelye, mercimek, çörek otu, susam, kişniş, su teresi, kimyon, safran, çavdar, burçak, maydanoz, pırasa, havuç, hıyar, sarmısak, soğan, keten, fasulye, incir, üzüm, zeytin, erik, nar, kayısı, armut, elma gibi ürünlerin yetiştirildiği Hitit ülkesinde³⁹, hayvancılık alanında ise sığır, koyun, keçi, domuz, eşek, at ve katırın yanı sıra kaz, keklik gibi kümes hayvanları ile arı yetiştiriciliği yapılmıştır⁴⁰.

Suyu inanç merkezlerinin odağına yerleştiren ve dini ayinlerinde temizliği ön koşul olarak gören Hititler, tapınaklara girerken, tanrılara dua ederken, sunaklarını arz ederken ve yine kralın karşısına çıkarken su ile yıkanmayı birinci şart olarak görmüştür⁴¹. Hijyen konusunda yaşamlarının her alanında büyük hassasiyet gösteren Hititler, tapınak mutfağındaki saki, sofracı, aşçı, fırıncı, şarapçı gibi görevlileri sürekli teftişe tabi tutmuş ve kuralları ihlal edenleri cezalandırmıştır⁴². Hitit dini törenleriyle ilgili talimatnamelerde hijyeneverilen önem, ritüellerdeki uygulamalarda da

³⁸ Ahmet Ünal, *Anadolu'nun En Eski Yemekleri, Hititler ve Çağdaş Toplumlarında Mutfak Kültürü*, Homer Kitabevi, İstanbul 2007, s. 50; Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 103; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 113-114; İlker Koç (Ed.), *Hititler*, s. 27; Ali Narçın, *A'dan Z'ye Hitit*, s. 30.

³⁹ J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 106; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 509; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 63; Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 90; İlker Koç (Ed.), *Hititler*, s. 27-28; Füzüzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 163-164; Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 293; Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 85-86; Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 68; Ali Narçın, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, s. 62.

⁴⁰ J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 106; Yüksel Güngör, "İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası", s. 170; Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 90; İlker Koç (Ed.), *Hititler*, s. 28; Füzüzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 164; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 266; Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 85; Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 68.

⁴¹ Leyla Murat, "Hititlerde Su Kültü", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 31, S. 51, s. 126; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 273.

⁴² Leyla Murat, "Hititlerde Su Kültü", s. 126; Sedat Alp, *Hitit Güneşi*, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara 2011, s. 45; Muazzez İlmiye Çığ, *Hititler ve Hattuşa: İstar'ın Kaleminden*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2010, s. 63; Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 170-171; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 432; Esmâ Reyhan, *Hitit Devleti'nde Siyaset ve Yönetim: Direktif, Yemin ve Sadakat*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2017, s. 150-157; Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyük-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 86; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-III*, s. 62-63; Ahmet Ünal, *Anadolu'nun En Eski Yemekleri, Hititler ve Çağdaş Toplumlarında Mutfak Kültürü*, s. 172-180; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-II*, s. 93.

görülmektedir. Birçok Hitit ayininde kral ve kraliçenin ellerini yıkaması ve ardından havlu ile ellerini kurulumaları ritüeli, hijyene verilen önem bakımından dikkat çekicidir⁴³. Hitit yazılı metinleri üzerinde yapılan araştırmalar sonucunda, “*Tuhhueşsar*”ın dini törenlerde kullanılan bir temizlik malzemesi olduğu saptanmıştır. Kullanıldıktan sonra el veya dudakların kurulandığı bilindiği için bu temizlik maddesinin sıvı halde olduğu sanılmaktadır. Yine bu maddenin kullanılmadan ve kullanıldıktan sonra havlu üzerine konulduğunun bilinmesi hasebiyle bunun katı bir bölümünün de olduğu sanılmaktadır⁴⁴.

Kirlilikten arındırmak için çeşitli ritüeller uygulayan Hititlerde, uygulanan yöntemler arasında kir içeren objelerin imha edilmesi dikkat çeken bir yöntemdir. Bu durum, günümüz tıbbında kullanılan dezenfektasyonla benzerlikler göstermektedir⁴⁵. Tapınlara Hitit ülkesinden olmayan yabancıların girmesini yasaklayan ve ölüm cezası olarak gören Hititler, salgın hastalıklarla birçok kez karşı karşıya kalmaları dolayısıyla belki de dışarıdan gelebilecek olası bulaşıcı hastalık tehdidine karşı bir tür karantina yöntemi uygulamıştır⁴⁶.

Hititler hastalıkların tedavisinde dini, büyü ritüellerini ve şifalı otları kullanmıştır⁴⁷. Hastalıkların tedavisinde birçok çeşit bitkiyi kullanmak suretiyle ilaçlar yapan ve şifalı bitkilere azami ölçüde kıymet veren Hititler, envai çeşit bitkiden hazırladıkları ilaçları ağız yoluyla, merhem olarak ya da yakı şeklinde kullanmıştır⁴⁸. İlaç olarak merhem, yakı, bitki yaprağı, tohum, bazı madenler, taş, hayvan kanı, süt, yağ gibi maddeleri kullanan Hititler, bunların isimlerine belgelerinde de yer vermiştir⁴⁹.

Yasalar önünde de halk sağlığına dair temizlik içeren uygulamaları bulunan Hititlerde, toplumun kullandığı su kaynağını pisletenlerin cezalandırılması ise

⁴³Özlem Sir Gavaz, “Hititçe Metinlerde Geçen ‘şalli aşēşsar’ ve İşlevi”, *Bartın Üniversitesi Tarih Kültür v Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, C: 4, S: 2, Bartın 2017, s. 90; Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 72; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-II*, s. 96-97.

⁴⁴Sedat Alp, “Hititlerin Dinsel Törenlerinde Kullanılan Temizlik Maddesi Tuhhueşsar Üzerinde Bir İnceleme”, *Türk Tarih Kurumu Belleten Dergisi*, C. XLVI, S. 182, Ankara 1982, s. 252-253.

⁴⁵Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 360.

⁴⁶Esmâ Reyhan, *Hitit Devleti'nde Siyaset ve Yönetim: Direktif, Yemin ve Sadakat*, s. 152.

⁴⁷Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-III*, s. 77.

⁴⁸Ahmet Ünal, *Anadolu'nun En Eski Yemekleri, Hititler ve Çağdaşı Topumlarda Mutfak Kültürü*, s. 186.

⁴⁹Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-III*, s. 84.

toplumsal anlamda temizliğe gösterilen önemi ortaya koymaktadır⁵⁰. Yine kanalizasyon atıkları ve dışkuların temizlenmesi, içmesuyunun temiz bir şekilde sağlanması için buyruklar çıkaran Hititlerde ortalık yere çöp dökülmesi ve yakılması konusu da hoş görülmemiştir⁵¹.

Ayrıca arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkarılan konutlardaki pişmiş topraktan banyo küvetleri ile bazalt banyo bölmeleri ile içme suyu ve atık su kanalları Hititlerin temizliğe verilen önemin göstergesi olarak değerlendirilebilir⁵².

⁵⁰Ali M. Dinçol, “Aşhella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış”, s. 7.

⁵¹Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-III*, s. 80-81.

⁵²Ali M. Dinçol, “Aşhella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış”, s. 7-8.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.1. HİTİT ÜLKESİNİN COĞRAFİK YAPISI VE SINIRLARI

Hititler, Hattilerin Kızılırmak'ın çevrelediği Orta ve Kuzey Anadolu bölgesinde yaşadığı yerlerde bu temeller üzerine aynı bölgede uygarlıklarının merkezini kurmuştur⁵³. Hititler, günümüz Çorum, Ankara, Kayseri, Niğde ve Konya'yı kapsayan bir bölgede hüküm sürmüştür⁵⁴.

Hititler, Orta Anadolu'da Yeşilirmak Havzası'na yerleştikten sonraki dönemde batıda Kızılırmak yayı içine yerleşmişlerdir. Bu topluluğun bilinen en eski merkezi Neşa'dır ve kendilerini "Neşalı" olarak adlandıran Hititler, dillerini de "Neşaca" olarak tanımlamışlardır⁵⁵. Hititler, Orta Anadolu Platosu'nda MÖ 17. asrın başlarından itibaren devletleşirken, Geç Bronz Çağı'nda Anadolu'dan Kuzey Suriye ve Mezopotamya'ya kadar olan coğrafi alanda etkisini gösteren bir imparatorluk olmuştur. Hattuşas merkezli Hitit ülkesinde Neşa dili kullanılmıştır⁵⁶.

Hattuşa, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda "Karum" olarak adlandırılan ticaret merkezlerinden biri olarak yer almıştır⁵⁷. Çorum ili sınırlarındaki Boğazkale ilçesi mevkiindeki Hattuşa, Hititlere MÖ 2000'ler dolaylarında merkezi bir yer olarak iskân edilmiştir⁵⁸. Kral Anitta'nın MÖ 1750'lerde ele geçirdikten sonra lanetlediği ve yaklaşık 100 yıl iskân edilmeyen kent, I. Hattuşili ile birlikte Hititlerin başkenti olmuştur⁵⁹.

Hatti kökenli bir isim olan başkent Hattuşa, büyük anıtsal görünümüyle günümüzde Çorum sınırlarındaki Boğazköy'ün güneyinde düz bir teras ile sarp kayalık bölgede bulunmaktadır⁶⁰. Hattuşa, Ankara'nın doğusunda Çorum ili sınırlarında ortalama 1100 rakımlı bir yayla üzerindedir. 160 hektarlık alanda kurulu

⁵³Stefano de Martino, *Hititler*, s. 34.

⁵⁴Mehmet Bildirici, "Hitit Öncesi ve Hititler Dönemi Tarihi Su Yapıları", *Tarihi Su Yapıları Konferansı*, Güneş Ofset, İzmir 2008, s. 22.

⁵⁵Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 138.

⁵⁶Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 24.

⁵⁷Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 154.

⁵⁸Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 150.

⁵⁹Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 138; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 155-156.

⁶⁰Nurhayat Yazıcı (Ed.), *Hitit Uygarlığı İzinde Anadolu: Başkent Hattuşa'dan Suriye'ye Şehirler, Tapınaklar, Anıtlar, Yazıtlar, Savaşlar, Anlaşmalar*, s. 54; Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 177.

olan kent, Hitit İmparatorluk Dönemi'nde I. Şuppiliuma devrinde Kaşka⁶¹ tehdidine karşı tahkim edilerek 6-7 kilometre uzunluğunda iç ve dış duvarları bulunan surlarla çevrilmiştir. Hattuşa, 1986'da UNESCO tarafından koruma altına alınmıştır⁶².

Hititler, Kızılırmak yayı içinde Hattuşa'yı merkez yaparak Pontus Dağları'nın sınırını oluşturduğu vadide, doğuda Anti-Toroslar, güneyde Toroslar, batı ve kuzeydeki dağlarla çevrili doğal bir savunma sağlamışlardır⁶³. Doğu Anadolu sınırlarındaki dağlardan doğan ve Tuz Gölü'ne gelmeden kavis alarak Karadeniz'e kadar dökülen Kızılırmak Nehri dolaylarında yaşayan Hititler, bu nehre "Maraşsantiya" adını vermiştir. Dönemin iki ayrı ticaret yolunun kesiştiği noktada kurulan başkent Hattuşaş, bu nehir yayı içinde yer alırken; güneydeki Toros Dağları ve doğudaki Anti-Toros Dağları da Hititler için doğal bir koruma kalkanı olmuştur⁶⁴.

1.2. HITİTLERİN MENŞEİNE DAİR GÖRÜŞLER

Hint-Avrupa kökenli olduğu düşünülen Hitit toplumundan yönetici niteliği taşıyan az sayıda insanın MÖ 3000'li yıllardan itibaren Anadolu'ya geldikleri düşünülmektedir⁶⁵. Hititlerin menşesine yönelik farklı görüşler bulunsa da bu topluluğun Anadolu'ya nereden göç ettiklerine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Hititlerin Anadolu'ya ait yerli bir halk olup olmadıkları ya da bölgeye geliş serüvenleri hakkında araştırmacıların farklı görüşleri bulunmaktadır. Bu doğrultuda batıdan Trakya'dan Boğazlar üzerinden ya da doğudan Kafkasya üzerinden Anadolu'ya geldiklerine dair araştırmacıların farklı görüşleri vardır. Yine Hititlerin Anadolu'ya nereden geldiklerine ilişkin olarak İran, Kuzey Suriye, Mezopotamya ya da Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden geldiklerine dair görüşler de mevcuttur⁶⁶. "Göğün Güneş Tanrısı, Efendim, insanoğlunun çobanı, yukarıya geldin

⁶¹KAŞKALAR: Kuzey Anadolu dağlarında Sinop-Trabzon arası bölgede göçebe yaşayan, yağmacılık yapan, siyasi bir birlikleri olmayan bu halk, tarih boyunca Hititler için tehdit olmuştur. Eski Krallık döneminden itibaren Hitit ülkesini tehdit eden Kaşkalara karşı tahkimatlar ve karakollar yapan Hititler, düzenli ordularıyla bu topluluğun saldırılarını karşılarsa da her fırsatta Hitit topraklarına saldıran Kaşkaların, Hititlerin çöküşünde de etkin olduğu düşünülmektedir. (bkz. Stefano de Martino, *Hititler*, s. 46; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 150-151.)

⁶²Stefano de Martino, *Hititler*, s. 110; Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 177.

⁶³Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 144.

⁶⁴Ali Narçın, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, Siyah Beyaz Kitap Yayınları, İstanbul 2013, s. 53.

⁶⁵Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 26; Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 47; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 47; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 12; Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, Çev. Müfit Günay, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2003, s. 24.

⁶⁶Stefano de Martino, *Hititler*, s. 33; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 28; Nurhayat Yazıcı (Ed.), *Hitit Uygarlığı İzinde Anadolu: Başkent Hattuşa'dan Suriye'ye Şehirler, Tapınaklar, Anıtlar*,

sen. Göğün Güneş Tanrısı, denizden geldin ve şimdi göklere çıkıyorsun.” ifadesiyle başlayan MÖ 1300'lere dayanan Hititlere ait bir dua metninin giriş bölümü, denizden uzakta bir bölgeyi merkez tutan bir toplumun nereden Anadolu'ya geldiklerine dair bir ipucu niteliği taşısa da Hititlerin nereden Anadolu'ya geldiklerine dair bir bilgi bulunmamaktadır⁶⁷.

Anadolu'ya geliş güzergâhında savaşçılığın yanısıra liderlik nitelikleri barındıran bu topluluk, geçtikleri bölgelerden farklı etnik kökenli halkları da bünyelerine katmışlardır. Bu toplum, Anadolu'da Hatti ve Hurri halklarının yoğun etkisinin yanı sıra Mezopotamya ile olan ilişkilerle de köklü değişimlere uğramıştır⁶⁸. Hititler, Hatti izlerini taşıyan kendilerine özgü bir kültür ortaya çıkarmıştır⁶⁹.

1.3. KOLONİ ÇAĞI ANADOLUSU'NA GENEL BİR BAKIŞ

MÖ 1950-1750 yılları arasındaki dönem Anadolu'da “Koloni Çağı” olarak adlandırılmaktadır⁷⁰. Assurlu tüccarların kurdukları ticaret kolonilerinde “karum” ve “mabartum” adlı irili ufaklı ticaret merkezleri bulunmaktaydı⁷¹. Konya-Malatya arasındaki ticaret merkezlerinin ana kolonisi Kaniş karumu olmuştur⁷². Anadolu'da MÖ 19. yüzyıl dolaylarına dayanan Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Kaneş'in başını çektiği Hattuş, Puruşhattum, Kuşşar ve Zalpa gibi Asur'un etkili olduğu ticaret merkezleri yer almıştır⁷³. Asur'un Anadolu'daki ticari faaliyetlerinden ekonomik yarar gören bölgedeki krallar, bu ticaret merkezlerinde Assurlu tüccarlara uygun bir ortam sunmuştur⁷⁴.

Yazıtlar, Savaşlar, Antlaşmalar, s. 30; Mahfi Eğilmez, *Hattuşa'dan Kaçış*, s. 163; Ali M. Dinçol, (1982), “Hititler”, s. 24; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 45; Füzuran Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 82; Yüksel Güngör, “İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası”, s. 41-42; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 27; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 54; Ali Narçın, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, Siyah Beyaz Kitap Yayınları, İstanbul 2013, s. 17.

⁶⁷ Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 20; Ali Narçın, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, Siyah Beyaz Kitap Yayınları, İstanbul 2013, s. 36.

⁶⁸ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 26.

⁶⁹ Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 47.

⁷⁰ Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 132.

⁷¹ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 40-41.

⁷² Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 54.

⁷³ Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 14.

⁷⁴ Stefano de Martino, *Hititler*, s. 34.

Anadolu'ya kalay ve kumaş gibi ürünler getiren Asurlu tüccarlar, bunları bakır, altın ve gümüş ile takas etmiştir⁷⁵. Ayrıca altın ve gümüş, değişim aracı olarak kullanılmıştır. O dönemde altın ve gümüşten daha değerli olan “*amurtum*” adlı madenin ise “*demir*” olduğu sanılmaktadır⁷⁶.

Anadolu'da yazının kullanılmadığı bu dönemde Asurlu tüccarların yazıyı kullandığı bilinmektedir⁷⁷. MÖ 2000'lerden itibaren Anadolu'da ticari faaliyetlerde bulunan Asurlu tüccarların kullandıkları ticari sözleşmeler, buradaki yazılı belgelerin ilk örnekleridir⁷⁸. Kültepe'de bulunan tabletler de bunu göstermektedir⁷⁹. Anadolu tarihine yazılı olarak ışık tutan Kültepe tabletleri, MÖ 2000'lerin başlarından itibaren Neşa (Kültepe) merkezli Asur ticari faaliyetleri hakkında bilgiler vermektedir⁸⁰.

Koloni Çağı olarak adlandırılan bu dönem MÖ 1800'lerde son bulmuştur⁸¹.

1.4. BEYLİKLER DÖNEMİ

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'ndan itibaren merkezi bir otoritenin hâkim olmadığı Anadolu'da yerel beylikler olarak tanımlanan irili-ufaklı şehir devletleri şeklinde yapılanmalar ortaya çıkmıştır⁸².

Hititler öncesinde Anadolu'da “*Beylikler Dönemi*” olarak adlandırılan evrede Kusarra, Neşa, Hattuşa, Zalpa, Puruşanda, Mama, Taişama, Şibuha gibi kent devletleri bulunmaktaydı⁸³. Hititlerin küçük gruplar halinde Anadolu'ya geldikleri dönemlerde, bölgede 22 civarında küçük ölçekli kent devleti vardı ve bunların birbiriyle mücadeleleri söz konusu olmuştur⁸⁴.

⁷⁵ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 40-41; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 54.

⁷⁶ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 40-41.

⁷⁷ Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 132; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 40-41.

⁷⁸ Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 54.

⁷⁹ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 40-41.

⁸⁰ Stefano de Martino, *Hititler*, s. 34.

⁸¹ Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 54.

⁸² Ali M. Dinçol, (1982), “Hititler”, s. 23; Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 48; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 53.

⁸³ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 39.

⁸⁴ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 54.

Hititler, Anadolu'ya Koloni Çağı'ndan çok önceki dönemlerden itibaren gelmiştir⁸⁵. Koloni Çağı Anadolu'sunda küçük kent devletlerinden oluşan yapılanmalar bulunurken Hatti, Luwi, Hurri, Asur gibi etnik kökenlerin yanısıra bölgeye yeni gelen bir topluluk olan Hititler de yaşamaktadır⁸⁶. Kızıllırmak kavisinin doğusunu yurt edinen Hititler, göç ettikleri Anadolu'da Hatti ve Hurri halklarıyla kaynaşarak Koloni Çağı dönemlerinden Hitit devletine giden süreçte çeşitli beylikler şeklinde kendini göstermiştir⁸⁷. Hititler, Anadolu'ya gelen topluluklar arasında yazıyı ilk defa kullananlardır. Kendilerini "Hattili"ya da "Neşalı"olarak adlandıran bu topluluk, Hint-Avrupa dil ailesine mensuptur⁸⁸. Belli bir evrede bağımsız konuma gelen Hititler, yayılmak suretiyle büyük bir devlet olma yolunda adımlar atmışlardır⁸⁹. Bu beylikler, Koloni Çağı sonrasında Hitit egemenliğine girmiştir⁹⁰.

1.5. KURULUŞ EVRESİ

Hitit Devleti kurulmadan önce Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda da Orta Anadolu Hatti ülkesi olarak adlandırılmıştır. Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda karum olan Hattuş'un da bir kent devleti olduğu bilinmektedir. Kuşşara Kralı Anitta, bu kenti yakıp yıktıktan sonra lanetlemiştir⁹¹.

Kuşşaralı Pithana oğlu Anitta, Karadeniz'den İç Anadolu'ya kadarki bölgede hâkimiyet kurarak MÖ 18. yüzyılda başkenti Neşa olan ilk Hitit Krallığı'nı kurmuştur⁹². Asur Ticaret Kolonileri Çağı sonrasında MÖ 1750'lerde Anitta tarafından Anadolu'da ilk kez siyasi bir birlik sağlanırken, aynı soydan geldiği sanılan Kuşşaralı Labarna ise MÖ 1650'de Hattuş'u başkent yaparak kentin adına ithafen I. Hattuşili adını almak suretiyle Hitit devletinin kurucusu olmuştur⁹³.

⁸⁵ Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 23.

⁸⁶ Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 54.

⁸⁷ Nurhayat Yazıcı (Ed.), *Hitit Uygarlığı İzinde Anadolu: Başkent Hattuşa'dan Suriye'ye Şehirler, Tapınaklar, Anıtlar, Yazıtlar, Savaşlar, Antlaşmalar*, s. 30-31; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 54.

⁸⁸ Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 132; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 54.

⁸⁹ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 54.

⁹⁰ Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 48.

⁹¹ Füzuran Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 65.

⁹² Nurhayat Yazıcı (Ed.), *Hitit Uygarlığı İzinde Anadolu: Başkent Hattuşa'dan Suriye'ye Şehirler, Tapınaklar, Anıtlar, Yazıtlar, Savaşlar, Antlaşmalar*, s. 31; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 16.

⁹³ Yüksel Güngör, "İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası", s. 43.

MÖ 2200'lerden itibaren Anadolu'ya göç eden ve sonraki yüzyıllarda Hitit devletini kuran Hint-Avrupa kökenli topluluklar, I. Hattuşili ile devlet yapısına kavuşmuş⁹⁴, ülkeyi Anadolu'nun kadim halkı Hattiler'den süregelen Hatti ülkesi olarak, başkentlerini de Hattuşa olarak adlandırmıştır. Hint-Avrupa kökenli olan bu toplum, Nesice konuşmuş ve kendilerini Nesililer olarak tanımlamıştır⁹⁵. Anadolu'ya gelerek Hatti egemenliğine son veren Hititler; Hatti, Luvi, Hurri gibi çok çeşitli toplumlara ait birçok öğelerini kültürlerine dâhil etmek suretiyle Anadolu'da büyük bir medeniyet kurmuşlardır⁹⁶. MÖ 2000'lerin başlarından itibaren Orta Anadolu'da bulunan Hititler, yüzyıllar boyunca bölgede etkin bir güç konumuna yükselmiştir⁹⁷.

Tevrat ve İncil gibi kutsal kitaplarda adı geçen Hititler, MÖ 2000'li yıllardan itibaren Anadolu'da kurdukları devletle köklü bir uygarlığın da temelini atmıştır⁹⁸. Bazı kutsal kitaplarda "*ht halkı*" olarak anılan Hattiler, Asur belgelerinde "*Heta*" ülkesi olarak geçerken Mısır hiyerogliflerinde ise "*ht*" anlamındaki hiyeroglif işaretleriyle gösterilmişlerdir⁹⁹.

Anadolu'da Hititlerle birlikte MÖ 2000'lerin başlarından itibaren uluslararası münasebetler de başlamıştır. Hititlerin Babil üzerine seferleri, Ortadoğu'daki işgal hareketleri ve Mısır ile mücadelelerindeki avantajları kullanımını bildikleri demir madeni olmuştur¹⁰⁰. Yapılan araştırmalar neticesinde; Asur çivi yazısının yanı sıra hiyeroglif yazısını dillerine uyarlayan Hititlerin, Hint-Avrupa kökenli bir dil kullandıkları belirlenmiştir¹⁰¹.

⁹⁴Ali Narçın, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, s. 17.

⁹⁵Nurhayat Yazıcı (Ed.), *Hitit Uygarlığı İzinde Anadolu: Başkent Hattuşa'dan Suriye'ye Şehirler, Tapınaklar, Anıtlar, Yazıtlar, Savaşlar, Antlaşmalar*, s. 12; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 47.

⁹⁶Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 11; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 46.

⁹⁷Füruzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 83.

⁹⁸Yüksel Güngör, "*İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası*", s. 41.

⁹⁹Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 46-47.

¹⁰⁰Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 47.

¹⁰¹Nurhayat Yazıcı (Ed.), *Hitit Uygarlığı İzinde Anadolu: Başkent Hattuşa'dan Suriye'ye Şehirler, Tapınaklar, Anıtlar, Yazıtlar, Savaşlar, Antlaşmalar*, s. 30-31.

1.6. HİTİT SİYASİ TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

1.6.1. Hititlerin Devletleşme Süreci

Hititler öncesi Anadolu, merkezi bir otoriteden yoksun, birbirleriyle mücadeleye tutuşmuş küçük beyliklerden teşekkül etmiştir¹⁰². Anadolu'daki beylikler, M.Ö. 18. yüzyılda bir araya gelerek Hititler'in kuruluşuna öncülük etmiştir¹⁰³. MÖ 18. yüzyılda Neşa Kralı Pithana ve ardılı Anitta Dönemi'nde Anadolu'daki kent devletleri tek çatı altında toplanmaya başlamıştır¹⁰⁴. Kazılarda ortaya çıkarılan Hitit arşivlerinden bir belge, Pithana ve ardılı olan oğlu Anitta tarafından yapılan askeri faaliyetleri anlatır. Asur Ticaret Kolonileri'nin zayıflamaya başladığı dönemlerde ele geçirdiği Neşa kentini başkent yapan Pithana oğlu Anitta, sefer düzenlediği Hattuşa'yı yakıp yıkmış ve lanetlemiştir. Hattuşa'nın yanısıra kuzeyde Zalpa'yı da ele geçiren Anitta, etkisini Puruşanda'ya kadar genişletmiştir¹⁰⁵. Yakın dönemde yapılan tespitler doğrultusunda birçok bilim insanı tarafından Anitta'nın Hititlerin kurucusu olduğu kabul görmüştür¹⁰⁶.

Hititler, Anadolu'da beylikleri itaat altına almak suretiyle MÖ 1660-1460 arasında Eski Krallık Dönemi'nde Orta Anadolu'da güçlü bir devlet yapısı teşkil etmiştir. Ancak bu döneme dair bilgiler daha azdır¹⁰⁷. MÖ 1460-1190 arasında Büyük Krallık Dönemi'nde ise imparatorluk şekline ulaşarak dönemin büyük güçleri arasında yerini almıştır¹⁰⁸.

1.6.2. Hitit Kralları

Hitit tarihi kronolojik olarak sıralanacak olursa Pithana ve Anitta'dan sonra Hitit Krallığı'nın kurucusu olarak bilinen I. Hattuşili (MÖ 1660-1630) ve sonrasında I. Murşili (MÖ 1630-1600), Telepinu (MÖ 1525-1500); Orta Krallık Çağı'nda II. Tudhaliya (MÖ 1450-1420), I. Arnuvanda (MÖ 1420-1400), III. Tudhaliya (MÖ 1400-1380), I. Şuppiliuma (MÖ 1380-1345), II. Murşili (MÖ 1345-1310), Muvattali

¹⁰² Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritieller*, s. 22.

¹⁰³ Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 52.

¹⁰⁴ Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 55.

¹⁰⁵ Stefano de Martino, *Hititler*, s. 36; Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritieller*, s. 24.

¹⁰⁶ Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 23.

¹⁰⁷ Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 52; Füzuan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 84.

¹⁰⁸ Yüksel Güngör, "İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası", s. 45.

(MÖ 1310-1282), III. Murşili (MÖ 1282-1275), III. Hattuşili (MÖ 1275-1250), IV. Tudhaliya (MÖ 1250-1220), II. Şuppiluliuma (MÖ 1210-1190) gibi krallar Hitit tarihinde öne çıkmıştır¹⁰⁹.

1.6.2.1.I. Hattuşili

Hititlerin ilk kralı I. Hattuşili (MÖ 1660-1630) olarak gösterilmektedir. Bu kraldan önce de Hitit kralları vardır ama belgeler ışığında görülen ilk kral I. Hattuşili'dir¹¹⁰. Kussara'da tahta Labarna ünvanı ile tahta geçen kral, Anitta Dönemi'nde Neşa olan başkenti Hattuşa'ya taşıyarak kentin adından ötürü kendisini Hattuşili olarak adlandırmıştır¹¹¹. Hattuşili, stratejik bir noktada olması ve tarıma elverişli olması dolayısıyla Hattuşa'yı başkent yapmıştır. İki tarafı doğal bir savunma duvarı olan kayalık sivri bir tepe üzerine görüş alanı geniş bir kent kuran Hattuşili, Hitit ve Hatti uygarlıklarını kaynaştırmıştır¹¹².

I. Hattuşili, bölgesinde birliği sağlamanın yanı sıra Hitit Krallığı'nın genel teamülü durumuna gelecek olan Suriye politikasının mimarı olmuştur. Öncelikle Klikya Bölgesi'ni hâkimiyeti altına alan bu kral, Kapadokya'dan Toroslar'a kadar bir sahada etkin olarak daha sonra Halep üzerine yönelmiştir¹¹³. Bu dönemde önemli bir medeniyet merkezi konumundaki Kuzey Suriye bölgesine yoğun fetih hareketlerine karşın içeride ise çeşitli sorunlar yaşanmıştır¹¹⁴. Hattuşili ilk olarak Orta Anadolu'da Şanahuitta kentine, ardından Zalpa üzerine askeri sefer düzenlemiş, sonrasında ise Suriye'de Alalah üzerine yönelerek bu kenti almıştır¹¹⁵. Liman kenti olan Alalah'ı ele

¹⁰⁹Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 141.

¹¹⁰ Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 22; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 55; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 55; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 37; Ali Narçın, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, s. 17; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 18-20.

¹¹¹ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 56-57; Meltem Doğan Alparlan, Metin Arparlan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 24; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 91; Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 166; Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 53; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 55; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 39; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 66; Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 25.

¹¹²Stefano de Martino, *Hititler*, s. 37.

¹¹³ J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 39; Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 53; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 118; Mahfi Eğilmez, *Hattuşa'dan Kaçış*, s. 164; Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 167.

¹¹⁴ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 66.

¹¹⁵Stefano de Martino, *Hititler*, s. 38; Yüksel Güngör, "İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası", s. 50-51.

geçiren I. Hattuşili, ardından Urşu ve Halep üzerine yürümüştür. Ancak, bu kral, Suriye seferini fırsat bilerek arkadan saldıran Arzava tehdidi ortaya çıkınca Batı Anadolu'ya Arzava üzerine yönelmiştir¹¹⁶. Doğal kayalıklar üzerinde yer alan Hattuşa'yı surlarla tahkim eden I.Hattuşili, Hupışna, Tuvanuva, Nenaşsa, Landa, Puruşhattim, Luşna, Zallara gibi kentleri ele geçirmesinin yanısıra önemli bir ticaret güzergâhında olan Arzava ülkesinde Viluşa'yı ele geçirek oğlunu Tuvanuva'ya vali yapmak suretiyle Hitit sınırlarını Batı Anadolu'ya kadar genişletmiştir¹¹⁷. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden Halep'e kadar uzanan Hititler, Arzava seferleri ile de Anadolu'nun batısına yönelmiştir¹¹⁸.

Hititler, bu kez Arzava seferini fırsat bilerek Hurrilerin ülkeyi ele geçirmeye başlaması üzerine doğuya yönelerek bölgedeki güçlerden de destek alarak Fırat Nehri'ne kadar ilerlemiş, Hahhu ve Haşşu kentlerini ele geçirmiştir¹¹⁹. Daha önce Arzava ve Halep'e sefer düzenleyen bu kral, bu sayede ülkesini Akdeniz ticaretine dâhil ederek ekonomik olarak önemli kazanımlar sağlamıştır. Arzava ülkesindeki Valma'yı ele geçirek Akdeniz'e kadar inen I. Hattuşili, Alalah gibi kentleri de ele geçirek önemli kervan yollarında Hititleri etkin konuma getirmiş ve önemli ganimetler elde etmiştir¹²⁰. Bu kral ile birlikte Hitit İmparatorluk Dönemi'nde de sürecek olan devletin Kuzey Suriye'deki yayılım politikasının da temelleri atılmıştır¹²¹.

Suriye bölgesindeki zaferlerin ekonomik, siyasi ve kültürel olarak Hititler üzerinde etkisi olmuştur. Alalah, Hahhu, Urşu, Haşşu gibi kentlerin fethedilmesinin Suriye bölgesindeki çiviyazısının Hititler'e sirayet etmesindeki etkisi büyüktür¹²². Hattuşili'ye ait olan Akadça ve Hititçe yazılı "*Vasiyetname ve Yıllıklar*" adlı belgeler

¹¹⁶ J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 40-44; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 56-57.

¹¹⁷ Füzuzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 85-86; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 92; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 44.

¹¹⁸ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 69; Meltem Doğan Alparıslan, Metin Arparıslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 24.

¹¹⁹ J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 47; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 39; Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 29.

¹²⁰ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 92; Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 29; Füzuzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 87.

¹²¹ Yüksel Güngör, "*İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası*", s. 50-51.

¹²² Stefano de Martino, *Hititler*, s. 40; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 18-20.

Hitit tarihini aydınlatan önemli kaynaklardır¹²³. I. Hattuşili ölüm döşeğindeyken oğlu Huzziya'yı azletmek suretiyle vasiyeti üzerine tahtı torunu I. Murşili'ye bırakmıştır¹²⁴.

MÖ 1660-1630 arasında hüküm süren I. Hattuşili, Karadeniz kıyılarından Halep'e, Ege Denizi'nden Fırat Nehri'ne uzanan geniş bir sahada hâkimiyet kurmuştur¹²⁵.

1.6.2.2. I. Murşili

I. Hattuşili'nin vasiyeti üzerine veliaht olarak tahta çıkan torunu I. Murşili (MÖ 1630-1600), beylikleri itaat altına aldıktan sonra Halep üzerine yönelmiştir. Dedesinin ele geçiremediği Halep üzerine yürüyen I. Murşili, sırasıyla Halep ve Mari krallıklarına son vermiştir. Kuzey Suriye üzerindeki başarılı seferleri, Hititlere Mezopotamya yolunu da açmıştır. Halep'in ardından Yamhad Krallığı'na son verdikten sonra Babil'e giren Hititler, Hammurabi sülalesine son vererek Kassitler hanedanının yolunu açmıştır¹²⁶.

I. Murşili zafer elde ettiği Halep ve Babil'deki bilim insanları, zanaatkarlar, kâtipler ve mimarlar gibi farklı meslek gruplarından insanları Hattuşa'ya götürerek köklü ve zengin Babil medeniyetinin etkilerini de Hitit ülkesine taşımıştır. Bu başarılı seferler sonrasında Akdeniz ile Basra Körfezi arasındaki kervan yollarının önemli bir

¹²³Stefano de Martino, *Hititler*, s. 38; Füzuran Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 86; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 90.

¹²⁴Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 24; Yüksel Güngör, "İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası", s. 50-51; Füzuran Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 86; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 59; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 95; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 38.

¹²⁵Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 55; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 95.

¹²⁶Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 30; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 70; Ali Narçın, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, s. 18; Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 167; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 64; Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 25; Füzuran Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 88; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 22; J. G. Macquene, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 47-48; Mahfi Eğilmez, *Hattuşa'dan Kaçış*, s. 165; Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 54; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 24-25; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 55; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 40.

bölümünün hâkimiyeti Hititlerin eline geçmiştir¹²⁷. Suriye bölgesindeki bu seferler sırasında Hititler çivi yazısını da kullanmaya başlamışlardır¹²⁸.

Ancak, Babil seferi dönüşünde oğlu Zidanta ve kayınbirederi Hantili tarafından düzenlenen suikast sonucu Murşili'nin katledilmesiyle Hititler, kanlı taht kavgalarına sahne olan kaotik bir döneme girmiştir¹²⁹.

Kralın öldürülmesi ile başlayan kaotik dönemde Kaşka saldırıları ve iç karışıklıklarla devlet güç kaybetmiştir¹³⁰. Kuzey Suriye'de ele geçirilen yerlerin yanısıra Anadolu'daki vassallarını da yitiren Hititler, doğudan Hurrilerin, kuzeyden Kaşka akınlarına maruz kalmıştır¹³¹. Bu evredeki Hitit kralları döneminde, güneyden Hurriler Kuzey Suriye ve Kilikya'ya kadar ilerlerken, kuzeydeki Kaşgalar ise kutsal Nerik kentine hâkim olmuş, Batı Anadolu ise Arzava hâkimiyetine girmiştir¹³². I.Murşili'nin öldürülmesinden Telepinu'nun yönetime geldiği döneme kadar Hitit ülkesinde kanlı taht kavgalarının yanı sıra elde edilen toprakların elden çıktığı, kıtlık dönemlerinin yaşandığı kaotik bir dönem yaşanmıştır¹³³.

1.6.2.3. Telepinu

Telepinu'nun (MÖ 1525-1500) tahta geçmesiyle Hititlerdeki kanlı taht kavgaları da son bulmuştur. Seferlere ara veren Telepinu, Anadolu'daki dağınık ortamı toparlamaya çalışmış, eyaletler şeklinde yönetim merkezleri oluşturarak devlette idari yapılar şeklinde düzenlemeler yapmış ve ayrıca kıtlık dönemlerine karşı tedbir olarak tahıl ambarları kurmuştur. 200 maddelik Hitit yasalarının da yine bu dönemde kaleme

¹²⁷Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 168; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 119; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 95; Füzuan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 89; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 47; Yüksel Güngör, "İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası", s. 51-52.

¹²⁸Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 24-25.

¹²⁹Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 71; Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 30; Ali Narçın, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, s. 18; Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 168; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 64-66; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 95; Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 25; Füzuan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 89; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 22; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 48; Mahfi Eğilmez, *Hattuşa'dan Kaçış*, s. 165; Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 54; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 24-25; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 55; Yüksel Güngör, "İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası", s. 51-52.

¹³⁰Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 168.

¹³¹Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 30; Yüksel Güngör, "İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası", s. 51-52.

¹³²J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 48.

¹³³Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 96-97.

alındığı sanılırken bazı devletlerle diplomatik antlaşmalar imzalanmıştır. Yayımladığı fermanla tahta geçiş kurallarını belirleyerek kan dökülmesini yasaklayan Telepinu, kendi karısı ve çocuğunun öldürülmesine ise mani olamamıştır¹³⁴.

Telepinu, kayınbiraderi Huzziya ile yaşadığı sorunu tanıklar ile ıspatlaması sonucu selefinin sürgün edilmesi suretiyle Pankuş tarafından Hitit tahtına oturtulmuştur¹³⁵. Fermanı ile ön plâna çıkan bu Hitit Kralı, belirlenen kurallar çerçevesinde hanedan üyelerinin tahta çıkış kaidelerini belirlerken kendi dönemindeki faaliyetleri ve geçmiş Hitit kralları hakkında da bilgiler vermektedir. Bu ferman kapsamında veraset sisteminde; kralın ilk eşinden en büyük oğlu tahtın varisidir, yoksa kralın ikinci derecede eşinden olan en büyük oğlu tahta geçecektir. Kralın oğlu yok ise en büyük kızının eşi tahtın varisi olacaktır. Bu ferman aynı zamanda daha önceki kanlı taht kavgalarına son vererek, varislerin aileleriyle cezalandırılmasının önüne geçmesinin yanı sıra cezanın şahsi olması ilkesini öngörmektedir¹³⁶.

İç birlikteliği sağlayan Telepinu, Haşşuvaş, Zizzilippaş, Lavazantiya ve Lahhas kentlerini hâkimiyeti altına alırken Çukurova dolaylarında kurulan Kizzuwatna Krallığı ile bir antlaşma yapmıştır. Hititlerin önemli medeniyet merkezleri olan Mezopotamya ve Mısır'ın etkin olduğu Suriye bölgesinde hâkimiyet arzusu her dönemde devam etmiş, ancak Telepinu'dan sonraki dönemlerde net bilgiler bulunmamaktadır¹³⁷.

Telepinu ile II. Tudhaliya arasındaki MÖ 1500-1425 yıllarını kapsayandönemde Mittani göçleri nedeniyle karanlık bir dönem yaşanmış, yazılı

¹³⁴ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 72; Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 32; Ali Narçın, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, s. 23-24; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 66; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 119; Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 25; Füzuan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 90; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 23; Mahfi Eğilmez, *Hattuşa'dan Kaçış*, s. 165; Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 54; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 26; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 55; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 41-43; Yüksel Güngör, *"İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası"*, s. 54-55; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 56.

¹³⁵ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 99; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 67; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 41-43.

¹³⁶ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 99; Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 32; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 67; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 23-24; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 41-43.

¹³⁷ Füzuan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 90-91; Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 32; Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 170; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 67; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 119-120; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 48; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 41-43.

belgelerin azlığından dolayı bu döneme dair bilgi bulunmamaktadır¹³⁸. Güney Kafkaslar'dan gelen Hurriler, Sami ve Hint-Avrupa kökenli olmayan farklı kültür ve dilleriyle Mezopotamya'da Mitanni devletini oluşturmuştur¹³⁹.

Hititlerin Telepinu Dönemi'nde elde ettiği kazanımlar, halefleri döneminde kalıcı bir etki göstermemiştir. Ancak, “*Karanlık Evre*” olarak da adlandırılan Orta Krallık dönemindeki politikalar, Hititlerin İmparatorluk Çağı'nda izleyeceği siyasetin de yol haritası olmuştur¹⁴⁰.

1.6.2.4. II. Tudhaliya

Hitit İmparatorluğu Çağı diye adlandırılan dönemde Kral II. Tudhaliya (MÖ 1450-1420), Arzava, Kaşka ve Kuzey Suriye'de Hurrilere karşı önemli başarılar elde ederken Batı Anadolu'daki zaferlerinden önemli ganimetlerle dönmüştür¹⁴¹. Anadolu'da birliğin sağlanmasına yönelik faaliyetlerin yoğunluk kazandığı dönemde bu kral Kuzeybatı Anadolu'da Aşşuva Krallığı çatısında toplanan 22 kent devletini yenerek büyük bir başarı kaydederek Doğu Anadolu'da İşuva ülkesini ele geçirmiş ve ardından Kaşkalar üzerine yürümüştür¹⁴². II. Tudhaliya, Ahhiyava işgaline uğrayarak kendisine sığınan Harriyati ve Zippaşla Ülkesi Kralı Madduvattaş'ı destekleyerek tahtına oturtmuş ancak yine bu kralın tahtından indirilmesi üzerine bizzat konuya müdahil olarak Ahhiyava Kralı'nı yenmiş, Madduvattaş'ın düşmanla ittifakına rağmen bu kralı affederek bir antlaşma yapmıştır. Buna rağmen Hititlerin bölgedeki etkinliği

¹³⁸ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 120; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 100-101; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 57.

¹³⁹ Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 25.

¹⁴⁰ J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 48.

¹⁴¹ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 174; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 73; Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 171-172; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 70-71; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 103; Füzuran Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 96; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 27; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 12; Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 25; Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 56; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 28-29; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 45; Yüksel Güngör, “*İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası*”, s. 59. J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 49;

¹⁴² Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 121; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 49; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 29; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 45; Yüksel Güngör, “*İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası*”, s. 57-58; Ali Narçın, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, s. 24.

belgeler üzerinde kalmış, Batı Anadolu’da Ahhiyava Krallığı çatısı altında Aşşuva ve Harriyati krallıklarının hâkimiyeti etkin olmuştur¹⁴³.

Tudhaliya, Kuzey Suriye’deki Halep ve Mitanni’yi ele geçirerek Kizzuvatna Krallığını kendisine bağlamak suretiyle ticaret yollarının kontrolünü yeniden Hititler lehine sağlamıştır¹⁴⁴. Yine bu dönemde başlayan yoğun Hurri etkisi, sonraki dönemlerde kral isimlerine kadar sirayet etmiştir¹⁴⁵. Hatti ile Mısır arasında resmi ilk antlaşma belgesi olan Kuruştama Antlaşması da firavuna armağan edilen Hitit uyruklu Kuruştama halkının gönderilmesini içermektedir¹⁴⁶.

II. Tudhaliya gibi ardıllarının döneminde de Hititlerin Kuzey Suriye üzerinde nüfuz sahibi olma mücadelesi devam etmiştir¹⁴⁷. Ancak bu kraldan sonraki dönemde Hititler yine Kuzey Suriye ve Kizzuvatna üzerindeki hâkimiyetini yitirmiş, başkent Hattuşa ablukaya alınmış, kuzeyden Kaşka, kuzeydoğudan Azzi-Hayaşa ve doğudan İşuva ülkeleri bu fırsattan istifade etmiştir. Arzava Krallığı ise Kilikya’ya kadar ilerleyerek büyük bir güç olduğunu göstermiştir¹⁴⁸.

1.6.2.5.I. Arnuvanda

I. Arnuvanda Dönemi’nde (MÖ 1420-1400) Anadolu’da otoritesini sağlamaya çalışan Hititler, Batı Anadolu’daki beylik yapılanmaları ile Karadeniz Bölgesi’ndeki Kaşkalarla mücadeleye tutuşurken Kuzey Suriye üzerine seferler yapmıştır¹⁴⁹. Kutsal kent Nerik elden çıkmış ve Hattuşa üzerine saldırıların artması üzerine kral, bazı Kaşka gruplarıyla antlaşma yolunu seçmiştir¹⁵⁰.

¹⁴³ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 73-74; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 121-122; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 104; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 28; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 29.

¹⁴⁴ J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 49; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 46-47.

¹⁴⁵ Marc Desti, *Anadolu Uygurlukları*, s. 56.

¹⁴⁶ Stefano de Martino, *Hititler*, s. 46-47.

¹⁴⁷ Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygurluğu*, s. 57; Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 25.

¹⁴⁸ J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 49.

¹⁴⁹ Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 25; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 76.

¹⁵⁰ Stefano de Martino, *Hititler*, s. 49; Ali M. Dinçol, (1982), “Hititler”, s. 35; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 72-73; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 29; Yüksel Güngör, “İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası”, s. 60.

Ancak Kaşka saldırıları ile kuzeyde toprak kaybeden Hititler, Arzava Krallığı'ndaki hâkimiyetini yitirmiştir. Harriyati ve Zippaşla Kralı Madduvattaş'ın ittifak kurduğu Ahhiyava Krallığı ile savaşı kazanan Hititler, Madduvattaş'ı affetmiştir¹⁵¹. Kaşka saldırılarından dolayı güç kaybeden Hititler, Kuzey Suriye üzerindeki hâkimiyetini de Mittanilere bırakmıştır¹⁵².

I.Arnuvanda Dönemi'nde Hattuşa'da süregelen karmaşa ortamına karşın bir dizi önlem içeren buyruk yayımlanmıştır¹⁵³. Yine bu dönemde kralın karısı olan Tavananna Asmunikal'in adı da ön plâna çıkmıştır¹⁵⁴.

1.6.2.6. III. Tudhaliya

III. Tudhaliya Dönemi'nde (MÖ 1400-1380) Hitit ülkesindeki iç isyanları fırsat bilen Mitanniler, Çukurova-Malatya arasını ele geçirmiştir. Bu kral, Kaşkalara karşı, Arzava ülkesine karşı ve Halep Krallığı'na karşı Hitit ülkesinin menfaatlerini savunmuştur¹⁵⁵. Ancak bu dönemde Hitit başkentine saldırılarını yoğunlaştıran Kaşkalar, Nenassa kentini; Arzava, Tuvanuva ve Uda kentlerini; Azzi, Şamuha kentini; İşuva, Tegarama kentini ele geçirirken Armatana ise Kizzuwatna'ya kadar girmişti¹⁵⁶.

1.6.2.7. I. Şuppiluliuma

I. Şuppiluliuma (MÖ 1380-1345), saraydaki üst rütbeli devlet erkânının desteğini alarak tahtta bulunan Tuhkanti-Tudhalya'yı öldürmek suretiyle Telepinu Yasası'nı çiğneyerek Hitit kralı olmuştur¹⁵⁷.

¹⁵¹Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 173.

¹⁵² Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 105; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 122;

¹⁵³ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 75.

¹⁵⁴ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 72-73.

¹⁵⁵ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 78; Yüksel Güngör, "İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası", s. 61; Füzuran Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 97; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 29-30.

¹⁵⁶ Füzuran Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 97; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 51; Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 56.

¹⁵⁷ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 123; Füzuran Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 101; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 76; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 109; Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 153; Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 57; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 80; Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 36; Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 57.

Askeri alanda faaliyetlerde bulunan I.Şuppiluliuma, Kaşkalara karşı başarılar elde etmiştir. Kaşka saldırılarına karşı sınır bölgelerinde kale ve tahkimatlar yaparak iskân ettiren Şuppiluliuma, Kuzeydoğu Anadolu’da Azzi-Hayaşa ülkesine, Batı Anadolu’da Arzava ülkesine karşı seferlerde başarı göstermiştir¹⁵⁸. Bu kral, Tuvanuvu’yı ele geçirerek önemli bir başarı kaydetmiştir¹⁵⁹. I. Şuppiluliuma, kardeşi Zida’yı Yukarı Ülke, komutan Hannuzzi’yi de Aşağı Ülke’nin başına geçirmiştir. Kızkardeşini Azzi-Hayaşa prenslerinden Hukkana ile evlendirmek suretiyle aynı zamanda bu ülke ile bir antlaşma yapan I. Şuppiluliuma, daha sonra Kizzuvatna Ülkesi ile de bir antlaşma yapmak suretiyle bu bölgeyi Mitanni ile arasında tampon konumuna getirmiştir¹⁶⁰.

Mitanni üzerine ilk seferi başarısızlıkla sonuçlanan I. Şuppiluliuma, yeni bir sefer için hazırlanmaya başlarken güç dengelerini değiştirecek bir olay yaşanmış, III. Amenofis Dönemi’nde Mısır ile işbirliği içinde olan Mitanni, dini reform yapan firavun Akhenaton’un başa gelmesi ile Mısır’ın içe kapanması sonucu önemli bir destekten yoksun kalmıştır¹⁶¹.

Şuppiluliuma, Suriye üzerinde yürüttüğü bir dizi ince diplomasi ile gerek Asur gerek Ugarit, Mukiş ve Nuhaşşe ile işbirliği içerisinde Mitanni’deki taht değişimini lehine kullanarak önce İşuva’yı ele geçirmiş ardından Mitanni başkenti Vaşşukani’ye girmek suretiyle Mittani devletini Asur ile Hitit ülkesi arasında tampon konumuna getirerek Hititleri imparatorluk düzeyine ulaştırmıştır¹⁶².

¹⁵⁸ Ali M. Dinçol, (1982), “Hititler”, s. 37-38; Ali Narçın, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, s. 26-28; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 78; Yüksel Güngör, “İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası”, s. 63; Füzuzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 105-106; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparşlan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 31; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 50; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 110. Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 81.

¹⁵⁹ Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 153;

¹⁶⁰ Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 154; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 78; Ali M. Dinçol, (1982), “Hititler”, s. 38; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 110; Füzuzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 102; Yüksel Güngör, “İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası”, s. 64; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparşlan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 31; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 80.

¹⁶¹ Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 157; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 77; Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu’nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 175-177; Ali M. Dinçol, (1982), “Hititler”, s. 38; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 108-113; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 123; Füzuzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 100-103; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparşlan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 31.

¹⁶² Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 158-159; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 112-113; Ali Narçın, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, s. 26-28; Ekrem

Halep, Alalah ve Ugarit’i de ele geçirmek suretiyle Nuhaşşe bölgesine girerek Suriye bölgesinde yayılımını sürdüren Hititler, güneyde Kadeş ve Amurru bölgelerini ele geçirerek sınırlarını Lübnan Dağları’na kadar genişletmiştir¹⁶³.

Uluslararası diplomasi noktasında önemli bir yere sahip olan I. Şuppiluliuma, Kuzey Suriye’deki birçok yönetim merkezine Hititlere yakın isimleri getirerek çeşitli antlaşmalar yapmıştır¹⁶⁴. Kızkardeşini Azzi-Hayaşa prensiyle evlendiren, kızını Arzava kralıyla evlendiren, bir başka kızını Mittani kralının oğluyla evlendiren ve kendisi de bir Babil prensesi ile evlilik yapan I. Şuppiluliuma, bu siyasi evliliklerle gücünü pekiştirmiştir¹⁶⁵. Şuppiluliuma, ele geçirdiği Halep’in başına kral olarak oğlu Telepinu’yu görevlendirerek bölgede önemli bir üs kurmuştur. Daha sonraki dönemlerde Kargamış’ı ele geçiren Şuppiluliuma, buraya da kral olarak oğlu Piyaşili’yi görevlendirmiştir¹⁶⁶. Hitit Kralı, vassalı konumuna getirerek antlaşma yaptığı Ugarit Krallığı’na haraç ve askeri destek şeklinde yükümlülükler yüklemiştir¹⁶⁷. Ardından Amurru’yu bir bağıllık antlaşması ile vergiye bağlayan Hititler, bölgede etkinliğini artırmıştır¹⁶⁸. I. Şuppiluliuma ile Mısırlı mevkidaşı III.

Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 123; Füzuan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 103-104; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 50; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 52-54; Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 174; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 57; Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 26.

¹⁶³ Ali M. Dinçol, (1982), “Hititler”, s. 38; Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 160; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 123; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 112-113; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 52-54; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 57; Füzuan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 104-106; Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 57.

¹⁶⁴ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 78.

¹⁶⁵ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 78; Ali M. Dinçol, (1982), “Hititler”, s. 38; Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 154; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 80; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 113; Füzuan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 102; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 28-38; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 31; Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 57; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 50.

¹⁶⁶ Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 161-168; Ali M. Dinçol, (1982), “Hititler”, s. 38; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 80; Yüksel Güngör, “*İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası*”, s. 63-64; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 56-57; Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 57; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 31; Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 26; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 50; Füzuan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 105-106.

¹⁶⁷ Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 163; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 80; Mahfi Eğilmez, *Hattuşa’dan Kaçış*, s. 165-166.

¹⁶⁸ Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 166; Yüksel Güngör, “*İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası*”, s. 63.

Amenofis arasında yapılan Kuruştama Antlaşması ile iki ülke arasındaki dostane ilişkiler, IV. Amenofis'in ölümüne kadar sürmüştür¹⁶⁹.

Öte yandan Kargamış kuşatması esnasında I. Şuppiulliuma, genç yaşta ölen Mısır Firavunu Tutankamon'un dul kalan eşi Ankhsenamun'dan bir mektup almıştır. Dul kraliçe, mektubunda, oğullarından birini evlilik için Mısır'a göndermesitalebini Hitit kralına iletmiştir. Bu duruma temkinli yaklaşan kral, olayın aslının araştırılması için Mısır'a bir elçi yollamıştır. Tahkikatın tamamlanması sonrasında I. Şuppiluliuma, oğlu Zannanza'yı Mısır'a göndermiş, ancak kraliçe karşıtları tarafından yolda düzenlenen bir suikast sonucu genç Hitit prensi öldürülmüştür¹⁷⁰.

Bu olayla ilgili araştırmalara dair yeni bulgular, Hitit prensinin yolda öldürüldüğü yönündeki tezi çürütmüştür. Bulunan bir mektup parçası, prensin Mısır'a varmadan önce taht değişikliğinin olduğunu göstermektedir. Yani: I. Şuppiluliuma, oğlu Zannanza'yı Mısır'a gönderdiğinde firavun tahtı dolmuştu. Ancak, Zannanza geri gönderilmek yerine yeni firavun tarafından Mısır'da tutulmuş ve orada ölmüştür¹⁷¹.

Genç Hitit prensinin ölümü üzerine Mısır-Hitit ilişkileri bozulmuştur. Kuruştama Antlaşması'nı çiğneyen Hitit orduları Mısır'ın nüfuz alanlarına saldırılar düzenlemiştir. Bu zaferlerden elde edilen savaş esirleri Hitit başkentine götürülürken, bu esirlerden Hitit ülkesine yayılarak uzun yıllar etkisi altına alan ve büyük çaplı ölümlere yol açan salgın hastalık, I. Şuppiluliuma ve ardılı II. Arnuvanda'nın da ölümüne neden olmuştur¹⁷².

¹⁶⁹ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 114.

¹⁷⁰ Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 168; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 77; Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 38; Ali Narçın, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, s. 26-41; Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 178; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 124; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 114-115; Erik Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, s. 112-113; Füzuan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 105-106; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 28-38; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 50; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparşan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 32; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 56-57.

¹⁷¹ Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 170-171.

¹⁷² Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 77-78; Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 39; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 124-125; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 116; Füzuan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 106; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 28-38; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 50; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparşan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 32; Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 171; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 51; Yüksel Güngör, "İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası", s. 64-65; Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 178; Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 57; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 57-58.

MÖ 1450-1350 arası Amarna Çağı olarak adlandırılan dönemde uluslararası diplomaside Akkad yazısı kullanılmış, devletler ise büyük-küçük olmak suretiyle kategorize edilmiştir¹⁷³. Mısır, Babil, Mitanni ve Hititler, dönemin büyük devletleriydi. Bu dönemde Babil ve Mitanni bir dizi ekonomik sorunlar yaşarken, Hitit ve Asur gelişimini sürdürmüştür. Ekonomik çıkarlar hususunda Akdeniz kıyılarının yanı sıra Mezopotamya, Mısır, Anadolu üçgeninde gelişen ticaret yolları, Kuzey Suriye üzerinde yoğunlaşmıştır¹⁷⁴.

I. Şuppiluliuma Dönemi'nde imparatorluk halini alan Hititlerin etkisi geniş bir coğrafyada zirveye ulaşmıştır. Batı Anadolu ve Doğu Anadolu'yu itaat altına alan bu kral, Kuzey Suriye yönünde Hitit sınırlarını genişletmiştir¹⁷⁵. İyi bir komutan ve devlet adamı olarak yürüttüğü etkili siyasetle Hititleri dönemin etkili gücü haline getiren I. Şuppiluliuma¹⁷⁶, Mitanni ve Babil'in iktisadi sıkıntılarını fırsata çevirmek suretiyle¹⁷⁷ Mitanni ve Kizzuvatna'yı vassal konumuna getirerek Suriye'de uydu devletler kurarken; Fırat Nehri'nin batı kıyılarını ele geçirerek ticaret yollarındaki kontrolü yeniden sağlamıştır¹⁷⁸.

Bu dönemde başkent Hattuşa'da mimari manada oldukça anıtsal yapılar inşa edilmiştir¹⁷⁹. Hititlere bağlanan Doğu Anadolu'daki İşuva Krallığı'nın tesiriyle bu kral döneminde Hitit ülkesinde Hurri etkisi yayılmaya başlamıştır¹⁸⁰. I. Şuppiluliuma ve ardılı II. Arnuvanda ülkeye getirilen savaş tutsaklarından bulaşan salgın hastalıktan dolayı ölünce¹⁸¹, Mittani ülkesi de Asur baskısına dayanamamıştır¹⁸².

¹⁷³ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 106.

¹⁷⁴ Füzuan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 99; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 107-113.

¹⁷⁵ Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyük-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 26; Ali Narçın, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, s. 26-28; Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 175-177; Füzuan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 98; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 57-58.

¹⁷⁶ Yüksel Güngör, *İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası*, s. 63; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 81; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 57-58.

¹⁷⁷ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 123; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 111.

¹⁷⁸ J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 50.

¹⁷⁹ Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 154.

¹⁸⁰ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 174.

¹⁸¹ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 78; Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 178; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 83; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 117; Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 194.

¹⁸² Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 39.

1.6.2.8. II. Murşili

Ardarda iki kralın salgın hastalıktan ölmesi sonrasında Kargamış ve Halep kralı olan ağabeylerinin tahta geçmeyi düşünmemesi üzerine II. Murşili'nin (MÖ 1345-1310) küçük yaşta Hitit tahtına geçmesini fırsat bilerek başkaldıran ülkeler olmuş ancak bu kral düzenlediği başarılı seferlerle Kaşkalarla mücadelenin yanı sıra Arzava üzerine yürümüştür¹⁸³. Kuzeydeki Kaşkalar üzerine de yürüten II. Murşili, düşmanı bozguna uğratarak şehirlerini yağmalayarak buralardan elde ettiği ganimetleri ve savaş esirlerini ülkesine götürmüştür¹⁸⁴.

Öte yandan Arzava da Hititler için tehlike oluşturmuştur. Bunun üzerine II. Murşili, Arzava'dan önce Ahhiyava'ya sınırlarındaki Millavanda'yı yağmalamıştır. Ardından Kargamış Kralı Şarri-Kuşuh'un desteğiyle Asparta Nehri kıyısında düşmanını hezimete uğrattı. II. Murşili, sefer esnasında Arzava başkenti Apaşa'da Kral Uhha-Ziti'ye şimşek çarpmasını zafer işareti olarak görmüştür. Dağlara kaçan düşmanını ablukaya almak suretiyle aç bırakarak teslim olmaya zorlayan II. Murşili, 15.500 savaş esiri aldı. Kışı bölgede geçiren II. Murşili, Puranda şehrini ablukaya alırken, Abasa'dan kaçanları da savaş esiri statüsünde gördüğü için ısrarcı olmuştur. Nitekim Puranda kentinin su kaynaklarını keserek kaleyi zapteden II. Murşili, bölgeye yaptığı sefer sonucunda 65000 savaş esiriyle başkente dönmüştür. Arzava ülkesini Mira, Hapalla, Şeha Nehri Ülkesi olarak parçalara ayırmak suretiyle yaptığı antlaşmalarla Hititlere bağlayan II. Murşili, Mira ülkesinin yönetimini eniştesi Maşhuiluva'ya bırakmıştır. Şeha Irmağı Ülkesi'ne daha önceden kendisine muhalif olan Manapa-Tarhunta'yı getiren II. Murşili, bu kişiyi daha önce ağır ihanetten affetmemiş ancak bu kişinin annesinin huzuruna çıkıp yalvarması üzerine yaşlı kadının

¹⁸³ Füzuzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 107; Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 40; Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 195; Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 179; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 84-85; Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 26; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 51; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 125; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 117; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 28-38.

¹⁸⁴ Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 196; Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 41; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 84-85; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 119; Füzuzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 108; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 28-38; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 51; Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 58; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 33; Yüksel Güngör, "İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası", s. 65-66.

talebini geri çevirmemiştir. Hattuşa'ya döndükten sonra yeniden Kaşkalar üzerine yürüyen bu kral, burada da zafer kazanmıştır¹⁸⁵.

Kuzeyde Kaşkalar karşı mücadele veren II. Murşili, Suriye'deki başkaldırlara karşı diplomatik kanalları kullanmıştır. Başkaldıran Nuhaşşe Kralı'na karşı kardeşi ile işbirliği yapan II. Murşili, buradaki yönetimin kendi güdümünde olmasını sağlamıştır. Hitit Kralı, Suriye'deki sorunları çözmeye çalışırken Kargamış ve Halep kralı olan kardeşlerinin hastalıktan ötürü ölmeleri üzerine yeğenlerini bu ülkelere kral olarak atamıştır. Nuhaşşe'deki karmaşanın yanı sıra Asur Kargamış'a göz dikmiş Azzi-Hayaşa ise saldırıya geçmeye hazırlanıyordu. Komutanlarından Nuvanza'yı Azzi-Hayaşa üzerine, Kurunta'yı Suriye'deki ayaklanmalar üzerine gönderen kral, kendisi ise Asur'u Kargamış'tan çıkarmak için harekete geçti. Azzi-Hayaşa mağlup edilerek Yukarı Ülke alınırken, Suriye cephesinde ise Nuhaşşe'deki ayaklanma bastırılırken Kadeş Hitit hâkimiyetine geçmiş, kral Kargamış'taki Asur ordusunu püskürtmüştür¹⁸⁶.

Öte yandan Babil kökenli Tavananna, aykırı hareketleri ve uygunsuz hareketler sergilemesi nedeniyle ülke yönetiminde II. Murşili'yi rahatsız etmiştir. Kral, büyü gibi uğraşlar ile eşi Gaşsulaviya'nın ölümüne sebebiyet verdiği gerekçesiyle mahkeme kararıyla Tavananna Malginal'ın tüm yetkilerini kaldırarak saraydan çıkartmıştır¹⁸⁷.

Hitit ülkesini tehdit eden bir başka problem ise iki kralın ölümünün yanı sıra ülke genelinde toplu ölümlere yolaçan veuzun yıllar Hitit ülkesinde etkili olan salgın hastalık olmuştur. Dindar bir kişiliğe sahip olan II. Murşili, ülkeyi kasıp kavuran

¹⁸⁵ Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 198-199; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 79; Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 41; Ali Narçın, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, s. 28-29; Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 180; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 84-85; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 126; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 118-119; Füzuan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 108; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 28-38; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 51; Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 58; Meltem Doğan Alparşan, Metin Arparşan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 33; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 59-61; Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 175; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 52.

¹⁸⁶ Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 205-208; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 79; Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 41; Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 181; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 119-120; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 28-38; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 52; Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 58; Meltem Doğan Alparşan, Metin Arparşan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 34-35; Yüksel Güngör, "İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası", s. 65-66.

¹⁸⁷ Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 210-212; Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 42.

hastalığın babası Şuppiluliuma'nın tahta geçmek için cinayet işlemesi, antlaşma bozması ve tanrılara karşı yükümlülüklerini yerine getirmemesinden dolayı ilahi bir cezadan kaynaklandığını düşünmüştür. Murşili'nin, ülkesini çöküşe sürükleyen salgın hastalık karşısında tanrılara hitaben yaptığı “*Vebe Duaları*”, edebi olarak da önemli metinler arasında ön plâna çıkarken bu krala ait “*On Yıllık İcraat Yıllığı*” ile “*Tüm İcraat Yıllıkları*” adlı belgelerin yanısıra vassal krallıklarla antlaşma metinleri ve mektuplar Hitit tarihine önemli ölçüde ışık tutmuştur¹⁸⁸.

Anadolu'da siyasi birliği tesis etmenin yanısıra diğer güçlü devletlere karşı da saygın konumunu koruyan II. Murşili, Hitit gücünü güneyde perçinlerken ülke sınırlarını batıda Ege Denizi'ne kadar ilerletmiş ve Kaşka tehdidini de önemli ölçüde bastırmıştır. Bu dönemde Hitit İmparatorluk toprakları Lübnan'dan Karadeniz Dağları'na, Ege Denizi'nden Bingöl Dağları'na kadar yayılmıştır¹⁸⁹.

1.6.2.9. Muvatalli

II. Murşili'den sonra Hitit tahtına geçen Muvattali (MÖ 1310-1282), çeşitli sıkıntılı ortaya çıktığı Batı Anadolu'da Arzava, Mira-Kuvaliya, Hapalla ve Vilişa'yı hâkimiyet altına aldıktan sonra bir dizi antlaşmalarla bu ülkelerden askeri destek sağlamış ve başkenti Hattuşa'dan Tarhuntaşşa'ya taşıyarak güneyde Mısır'a karşı tedbirler almıştır. Yukarı Ülke yönetimine getirdiği kardeşi III. Hattuşili, Kaşkaları kontrol altında tutmuştur. Bu dönemde vuku bulan Kadeş Savaşı'nın görünürdeki nedeni antlaşmaları çiğneyen Amurru Kralı'nın Mısır saflarında yer alması olsa da aslında savaşın nedeni Hititler ve Mısırlıların ekonomik çıkarlarının çakıştığı Suriye'de hâkimiyet kurma mücadelesidir¹⁹⁰.

¹⁸⁸ Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 200-203; Ali Narçın, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, s. 28-29; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 84-85; Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 26; Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 58; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 32; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 78; Ali M. Dinçol, (1982), “Hititler”, s. 40; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 59; Yüksel Güngör, “*İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası*”, s. 65-66.

¹⁸⁹ Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 209; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 52; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 58; Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 175.

¹⁹⁰ Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 58; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 79-80; Ali M. Dinçol, (1982), “Hititler”, s. 42-44; Ali Narçın, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, s. 30; Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 230; Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 181-186; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 89; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 126; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s.

Hitit Kralı Muvatalli, Arzava, Lukka, Mitanni, Kargamış, Suriye hattındaki müttefiklerin yanısıra aralarında Kaşkaların da yer aldığı askeri destek ve paralı askerlerin bulunduğu 3500 savaş arabası ve 37000 piyadeden müteşekkil ordusuyla MÖ 1296'da Kadeş'e yürüdü. Öte yandan ordusuyla Kadeş yakınlarına ulaşan Mısır Firavunu II. Ramses ise burada yakaladığı iki bedevinin ifadeleri doğrultusunda Hitit ordusunun Halep'te olduğu ve Mısır ordusundan çekindiği için ilerleyemediği bilgisine ulaşmıştır. Kibrinden bu sözlere itimat eden II. Ramses, öncü birlikleriyle harekete geçerek Kadeş'i biran evvel ele geçirmek üzere yola koyulmuştur. Asi Nehri'ni geçen II. Ramses komutasındaki Amon birliği, savaş arabası birlikleriyle oldukça etkili olan Hitit ordusunun ani saldırısına maruz kalmıştır. Ardından gelen Ra birliği de Hitit savaş arabalarının saldırısıyla dağıldı. Hititlerin bu organize saldırısı, II. Ramses komutasındaki Mısır ordusunu adeta bozguna uğratmıştır. Ancak ganimete dalan Hitit ordusu da, artçı Mısır birliklerinin saldırısıyla büyük zayıf vermiş II. Ramses ise esir düşmekten son anda kurtulmuştur¹⁹¹.

İki tarafında büyük kayıplar verdiği savaşın kazançlı çıkan tarafı olan ve Suriye bölgesinde etkinliklerini perçinleyen Hititler, Kadeş ve Amurru'yu yeniden hâkimiyet altına alarak bölgedeki Mısır üstünlüğüne son vermiştir. Ancak Kadeş ile başlayan ve yaklaşık 20 yıl süregelen Hitit-Mısır mücadelesi, III. Hattuşili Dönemi'nde Mısır'la yapılan Kadeş Barışı ile dostane ilişkilere dönüşmüştür¹⁹². Amarna Dönemi'nde Mısır

120-125; Erik Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, (Çev. Zehra Aksu Yılmaz), s. 116-117; Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyük-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 26; Füzuan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 109-112; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 28-38; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 52; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 35-36; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 58; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 62-63; Yüksel Güngör, "İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası", s. 66-69.

¹⁹¹ Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 233-234; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 80; Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 44; Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 181-186; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 91-92; Erik Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, (Çev. Zehra Aksu Yılmaz), s. 116-117; Füzuan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 114; Mahfi Eğilmez, *Hattuşa'dan Kaçış*, s. 130-132; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 36; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 58; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 65; Yüksel Güngör, "İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası", s. 68-69.

¹⁹² Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 45; Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 234; Ali Narçın, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, s. 31-42; Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 181-186; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 92; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 126; Erik Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, (Çev. Zehra Aksu Yılmaz), s. 116-117; Füzuan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 114; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 28-38; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 52; Mahfi Eğilmez, *Hattuşa'dan Kaçış*, s. 135-166; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 36; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 65; Yüksel Güngör, "İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası", s. 70-72.

hâkimiyetinde olan ancak I. Şuppiluliuma ile birlikte Hitit hâkimiyetine giren Amurru ülkesi ise egemen güçlerin hâkimiyeti altında iç işlerinde bağımsız, dış işlerinde bağlı olduğu devletin idaresinde vergisini düzenli olarak veren bir yapıda olmuştur. Amurru, Kadeş Savaşı'ndan IV. Tudhaliya devrine kadar Hitit egemenliği altında kalmıştır¹⁹³. Kadeş Savaşı ile başlayan Hitit-Mısır mücadelesini fırsata çeviren Asur ise Mittani'yi ele geçirerek tehdit oluşturmaya başlamıştır¹⁹⁴.

1.6.2.10. III. Murşili

Muvatalli'nin ölümünden sonra haremdeki bir kadından olan oğlu III. Murşili (MÖ 1282-1275) adıyla tahta çıkan Urhi-Teşub, Tarhuntaşşa'daki başkenti Hattuşa'ya geri taşımak suretiyle merkezi yönetimi tek elde toplamaya çalışmıştır. III. Murşili, Yukarı Ülke idarecisi olan amcası Hattuşili'nin yönetimindeki Hakmiş ve Nerik şehirlerini alarak yetkilerini kısıtlamasından dolayı amcası ile ters düşmüştür. Saray ileri gelenlerinin desteği ile tahtı ele geçiren Hattuşili'nin, önce Suriye'ye ardından Alaşiya'ya sürgüne gönderdiği III. Murşili daha sonra Mısır'a kaçmıştır¹⁹⁵.

1.6.2.11. III. Hattuşili

Kadeş Savaşı'nda önemli rol üstlenen III. Hattuşili (MÖ 1275-1250), krallığı döneminde ise askeri alandaki başarılarının yanısıra kuzeyde Kaşkalara karşı önemli başarılar kaydederek kaybedilen birçok toprağı geri almıştır. Bu kral, Mısır'la mücadelenin yaşandığı Suriye seferi dönüşünde Kizzuvatna'da bir rahibin kızı olan

¹⁹³ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 122-125.

¹⁹⁴ Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 28-38; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 52.

¹⁹⁵ Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 36-37; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 82; Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 45-46; Ali Narçın, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, s. 31; Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 186-189; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 94-95; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 126; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 129; Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 27; Füzuan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 115; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 28-38; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 65-67; Yüksel Güngör, "İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası", s. 73; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 53; Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 59.

Puduhepa ile evlilik yapmıştır¹⁹⁶. İyi bir yönetici ve asker olan bu kral, yeğeni Kurunta'yı Tarhuntaşa'ya kral yapmıştır¹⁹⁷.

Öte yandan Hititlerin Kadeş Savaşı'ndan itibaren uzun yıllar süren Mısır ile mücadelesine karşın Fırat Nehri'ne kadar sınırlarını genişleten Asur tehdidinin ortaya çıkması, Hititleri Mısır ile Kadeş Barışı'na sevk etmiştir¹⁹⁸. MÖ 1274'de III. Hattuşili ile II. Ramses arasında eşit koşullar esasına dayalı Kadeş Barışı, karşılıklı eşitlik ilkeleri temelinde yazılı olarak tarihte yapılan ilk antlaşma olmuştur. Hitit Kralı ile Mısır Firavunu'nun kardeşliği üzerinden yükselen antlaşma uyarınca karşılıklı saldırmazlık ve işbirliğine dayalı hükümler yer almaktadır. Hitit ya da Mısır ülkesine bir saldırı durumunda diğer tarafında ordularıyla destek sağlayacağına ilişkin maddeler içeren antlaşma, bu ülkeler arasındaki kaçakların da karşılıklı olarak iadesini ön görmektedir. Mısır Firavunu II. Ramses ile Hitit Kralı III. Hattuşili arasında yapılan antlaşma, Akadca ve Mısır dilinde yazılmıştır. Antlaşmada III. Hattuşili'nin yanı sıra Kraliçe Puduhepa'nın da mührü yer almaktadır. Hattuşa'daki kazılarda bulunan çivi yazılı pişmiş toprak tablet, bu antlaşmayı MÖ 13. asrın ortalarına tarihlendirmektedir. Antlaşma metnini içeren tablet, İstanbul Arkeoloji Müzesi Eski Şark Eserleri Müzesi'nde sergilenirken, tabletin bir kopyası da New York'taki Birleşmiş Milletler binasında asılıdır¹⁹⁹.

¹⁹⁶Stefano de Martino, *Hititler*, s. 67; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 82; Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 186-189; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 97; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 28-38.

¹⁹⁷Stefano de Martino, *Hititler*, s. 68; Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 186-189; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 37.

¹⁹⁸Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 186-189; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 127; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 132; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 54; Mahfi Eğilmez, *Hattuşa'dan Kaçış*, s. 135; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 37; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 58.

¹⁹⁹Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 82; Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 48; Ali Narçın, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, s. 31-42; Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 259; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 58; Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 186-189; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 98; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 127; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 130-131; Erik Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, (Çev. Zehra Aksu Yılmaz), s. 116-117; Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 27; Füzuran Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 118; Mahfi Eğilmez, *Hattuşa'dan Kaçış*, s. 136-168; Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 59-60; Nurhayat Yazıcı (Ed.), *Hitit Uygarlığı İzinde Anadolu: Başkent Hattuşa'dan Suriye'ye Şehirler, Tapınaklar, Anıtlar, Yazıtlar, Savaşlar, Antlaşmalar*, s. 310; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 69-70; Yüksel Güngör, "İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası", s. 74-78.

Hitit kraliçeleri arasında ön plâna çıkan III. Hattuşili'nin eşi Tavananna Puduheppa, gerek Kadeş Antlaşması gibi resmi belgelerde mührünün olması gerekse II. Ramses ile mektuplaşması, yönetimdeki etkinliği adına önemlidir. Yine Hitit Kralı, Mısır ile antlaşmanın yanı sıra kızını gelin olarak II. Ramses'e göndermek suretiyle ilişkilerini güçlendirmiştir. Hitit Kralı III. Hattuşili'nin kendisindeki göz hastalığı ve kızkardeşinin çocuğu olmamasından dolayı II. Ramses'ten Mısırlı hekimler talep etmiştir. Hitit-Mısır ilişkileri karşılıklı elçiler ve hediyelerle pekişmiştir. Altın, gümüş, demir gibi madenlerden eşyaların yanı sıra değerli kumaşlar da iki ülke arasında hediye edilen malzemelerdir. Yine bu dönemde Mısır'dan hekimler, sulama uzmanları, gemi plâncıları gönderilirken Hititler ise taş ve yapı alanında ustalar göndermiştir. Bu dönemde Hattileşme ve Hurri kökenli kraliçe Puduheppa'nın etkisiyle Hurrileşme hareketleri görülmektedir²⁰⁰.

Babil ve Mısır ile diplomatik ilişkileriyle siyasetçi kimliğini ortaya koyan Hattuşili, Suriye bölgesinde dengelerin bozulmasını önlemeye yönelik bağlı krallıklarla sıkı bağlar kurmayı önemsemiştir. Kral ve kraliçe, çocuklarını kral ve prenslerle evlendirmek suretiyle diplomatik adımlar atmışlardır. Kızını Amurru Kralı ile evlendiren Hattuşili, bir oğlunu da Amurru Prensesi ile evlendirerek yakın ilişkiler kurmuştur. Babil Krallığı ile de yakın bağlar kuran bu kral, bir oğlunu Babil Prensesi ile evlendirmiştir. Asur'un Anadolu'ya doğru ilerleyişini sürdürmesi ve İşuva'daki bakır madenlerini kontrolü altına alması ise Hititler için tehdit oluşturmuştur²⁰¹.

1.6.2.12. IV. Tudhaliya

III. Hattuşili'den sonra tahta çıkan oğlu IV. Tudhaliya Dönemi'nde (MÖ 1250-1220) güçlenen Asur, büyük devlet statüsüne kavuşmuştur. Tahta I. Tukulti-

²⁰⁰ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 82; Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 49; Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 261; Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 186-189; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 97-99; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 131; Erik Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, (Çev. Zehra Aksu Yılmaz), s. 118; Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 27; Füzuan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 119; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 28-38; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparşlan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 37; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 69-70; Yüksel Güngör, "İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası", s. 74-78.

²⁰¹ Stefano de Martino, *Hititler*, s. 69-70; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 130; Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 28; Füzuan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 115-117; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 54; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparşlan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 38.

Ninurta'nın geçmesi ile birlikte Asur, Babil'i alarak Mitanniler'e son vermek suretiyle Kargamış üzerine yürüyerek Hititlerin Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'daki hâkimiyetini tehdit etmiştir. Hititler, Amurru ve Ugarit'i güçlendirmek suretiyle taht değişikliği ile birlikte harekete geçen Asur yayılımını engellemeye çalışmıştır. Hitit ordusu, Asur karşısında Nihriya bölgesinde ağır bir yenilgi almıştır. IV. Tudhaliya, bu dönemde Alşe'yi ele geçiren Asur'a karşı önlem almaya çalışmıştır. Amurru ve Ugarit ile yapılan anlaşmalarla, Asur'a ekonomik yaptırımlar içeren ticari ambargo uygulanmıştır²⁰² Doğu Akdeniz kıyısında önemli bir ticari merkez konumunda olan Amurru, MÖ 1230'larda Hititlerle yaptığı antlaşma uyarınca, limanlarından Ahhiyava gemilerinin Asur ile ticaret yapmasını engellemiştir²⁰³.

Çıkan isyanlar nedeniyle Batı Anadolu'ya seferler yapan Hititler, Arzava ülkesinde Assuva ittifakına karşı zafer kazanırken, IV. Tudhaliya ülkesine esirler ve ganimetlerle dönmüştür. Yine bu dönemde Alaşiya Adası, Hititler'e bağlı konuma getirilmiştir. Öte taraftan Kaşka saldırıları yoğunlaşırken, Batı Anadolu'dan Akdeniz'e kadar etkili olan bazı yerel beyliklerin yanı sıra Ahhiyava Krallığı da güç odağı olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca Tarhuntaşşa Kralı Kurunta'yı büyük kral olarak tanıyarak antlaşma yapan IV. Tudhaliya, Kargamış Krallığı'na da geniş haklar vermiştir. Hititlerin içinde bulunduğu durum, yayılımını sürdüren Asur'un yararına olurken dönemin büyük güçleri arasında Mısır, Asur ve Babil'in yanısıra Ahhiyava da yer almıştır²⁰⁴.

Bu dönemde Babil Krallığı ve Mısır ile evlilik yoluyla iyi ilişkiler kuran ve Mısır ile güç dengesi politikasını sürdüren Hititler, topraklarını muhafaza etse de zayıflamaya başlamıştır. IV. Tudhaliya Dönemi'nde kuraklıktan ötürü yaşanan kıtlık

²⁰² Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 50-51; Ali Narçın, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, s. 31; Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 190-191; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 134; Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyük-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 28; Füzuan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 115-121; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 28-38; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 54; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 39; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 72-73; Yüksel Güngör, "İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası", s. 79.

²⁰³ J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 43.

²⁰⁴ Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 51; Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 190-191; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 103-105; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 127; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 135; Füzuan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 121-122; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 28-38; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 55; Mahfi Eğilmez, *Hattuşa'dan Kaçış*, s. 168; Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 60; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 39; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 71-73.

dolayısıyla Mısır'dan tahıl yardımı istenmiştir. Annesi Tavananna Puduheppa'nın da etkisiyle dini konularda hassasiyet gösteren bu kral, tapınak yapımı, rahip ve görevli sayısının belirlenmesi, tapınaklardaki demirbaşların kayıt altına alınması ve arşivlenmesi gibi dini alanda bir dizi düzenlemeler yapmıştır. Hukuk alanında da bazı yenilikler yapan bu kral döneminde, kanun maddelerini içeren tabletler kopyalanmıştır. Yine bu dönemde surları tahkim edilen başkent Hattuşa, tapınakların merkezi haline getirilerek mimari alanda çalışmalar yapılmıştır²⁰⁵.

1.6.2.13. II. Şuppiluliuma

IV. Tudhaliya ölünce yaşanan taht kavgası sonrasında Kurunta tahta geçmiş (MÖ 1220-1215) o da ölünce Tudhaliya'nın oğlu III. Arnuvanda, MÖ 1215-1210 arasında tahtta kalmıştır. Batı Anadolu'da oluşan güç birliği Hititler'e karşı önemli bir tehdit konumuna yükselirken Ahhiyava Krallığı'nın etkisi yoğunlaşmıştır. Bu dönemde Hititler, Kargamış ve Ugarit gibi bölgelerde de güç yitirmeye başlamıştır. Belgelerin yetersizliğinden dolayı bu kralın faaliyetleri hakkında geniş bilgi bulunmamaktadır. III. Arnuvanda ölünce oğlu olmadığı için yerine kardeşi II. Şuppiluliuma (MÖ 1210-1190) geçmiştir²⁰⁶.

II. Şuppiluliuma Dönemi'nde Kargamış, Ugarit ve Amurru bölgesinde nüfuzunu sürdüren Hitit Krallığı içiniçerdeki başkaldırıların yanısıra Kizzuvatna, Kargamış, Arzava, Kadeş ve Alaşiya'da etkili olan deniz kavimleri önemli bir tehdit oluşturmuştur. Hititlerin askeri ve siyasi manada oldukça zayıf olduğu bu dönemde II. Şuppiluliuma, içerideki sorunlara karşı ferman ve yeminlerle yönetimini korumaya çalışmıştır. Hititler, yaşanan kuraklık ve kıtlıktan dolayı Mısır'dan buğday yardımı almıştır. Doğu Anadolu'da ise Asur yayılımı devam ederken Suriye'deki

²⁰⁵ Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 51-52; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 82; Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 280; Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 190; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 102; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 133; Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 28; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 28-38; Mahfi Eğilmez, *Hattuşa'dan Kaçış*, s. 168; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 39; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 72; Yüksel Güngör, "İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası", s. 79-80.

²⁰⁶ Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 192; Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 52; Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 292-293; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 107; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 138; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 41. Stefano de Martino, *Hititler*, s. 73; Yüksel Güngör, "İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası", s. 83.

sorumluluklarını yerine getirmeyen vassallar itaat altına alınmıştır. Deniz kavimleri ile yapılan deniz savaşında üstünlük sağlayan Hititler, Kıbrıs'ı alırken İsuva'daki bakır madenleri de Asur'dan geri alınmıştır. Ege ve Akdeniz kıyılarından gelen ve deniz kavimleri olarak adlandırılan toplulukların yoğun göç dalgası, Anadolu'da kuzeybatı ticaret yolunu işlevsiz bırakırken, Arzava gibi ülkeleri de yok ederek Kilikya ve Kıbrıs gibi stratejik noktalarda üstünlük kurmak suretiyle Kuzey Suriye'ye ve Mısır'a kadar ulaşmıştır. Yoğun saldırılara maruz kalan başkent Hattuşa ise yakılmak suretiyle bir daha iskân edilmemek üzere yıkıma uğramıştır. Dönemin süper gücü konumuna yükselen Hititler, Deniz Kavimleri'nin ani göç dalgası sonucu tarih sahnesinden silinmiştir.²⁰⁷

1.7. HİTİTLERİN ÇÖKÜŞÜ

Hititlerin sağlam temeller üzerine oturtulmayan sosyal ve iktisadi hayatı, savaşlardan ziyade dönemlere yayılan bir şekilde dağılmıştır. Orta Anadolu'nun zorlu koşullarına entegre olarak yüzyıllarca ayakta kalan Hititlerin tarih sahnesinden silinmesinde, iç çatışmalar ve iklim değişikliklerinden kaynaklanan kuraklığa bağlı kıtlık, siyasi yapılanmanın dönemin şartlarına ayak uyduramaması gibi sebepler etkili olmuştur. MÖ 1200'lerde Hitit dili ve kültürünün hızlı bir şekilde ortadan kalkması, Hititlerin yönetimde oldukları yüzyıllar boyunca hüküm sürdükleri bölgenin kültürünü yeterince etkilemediğinin de göstergesidir.²⁰⁸

MÖ 13. yüzyıl sonlarında Hitit İmparatorluğu, IV. Tudhaliya sonrasındaki dönemde oluşan kaotik ortam, kuraklık ve kıtlık, siyasi istikrarsızlık ve taht kavgalarıyla merkezi otoritenin zayıflaması, adaletsiz vergiler, ekonomik problemler, dünya düzenini değiştiren yeni işbirlikleri ve güç kazanan yeni ülkeler ile dönemin koşullarına uyum sağlanamaması, Traklar ve Frigler gibi toplulukların Boğazlar

²⁰⁷ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 83; Ali M. Dinçol, (1982), "Hititler", s. 52; Ali Narçın, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, s. 32; Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 294-299; Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 192-193; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 108; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 139-140; Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 28; Füzüzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 125; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 28-38; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 55-56; Mahfi Eğilmez, *Hattuşa'dan Kaçış*, s. 170; Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 61; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 41; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 73-74; Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 176; Yüksel Güngör, "İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası", s. 83.

²⁰⁸ Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 173-174.

üzerinden Anadolu'dan topladıkları Lukka ve Kaşka gibi topluluklarla “*Deniz Kavimleri*” olarak adlandırılan toplulukların saldırıları ve yoğun göç hareketleri gibi nedenlerle çöküşe sürüklenmiştir²⁰⁹. Hititlerin yanısıra birçok merkezi otoritenin çöküşüne yol açan faktörler arasında; deprem gibi doğal afetlerin sebebiyet verdiği tahribat, demircilik alanındaki gelişmeler, daha teknolojik silahların ve farklı savaş yöntemlerinin kullanılması da gösterilmektedir²¹⁰. İki safhada vuku bulan göç dalgasının ilki sürerken Hitit İmparatorluğu henüz çökmemiştir, ancak daha yoğun bir şekilde etki eden ikinci göç dalgası ile Hititler dâhil birçok ülke tarih sahnesinden silinirken Mısır bu topluluklara karşı topraklarını savunarak ayakta kalmayı başarmıştır²¹¹.

MÖ 1225-1175 yılları arasında yaklaşık 40 yıllık bir süreçte meydana gelen, Tunç Çağı'nı sonlandırarak Demir Çağı'nı başlatan, Doğu Akdeniz'de kaosa ve büyük ölçüde yıkıma yol açarak Hitit, Babil, Mitanni gibi büyük devletlerin yıkılmasıyla sonuçlanan göç hareketlerinin, “*Deniz Kavimleri*” olarak adlandırılan topluluklar tarafından vuku bulmasında, Yunanistan'dan Batı Anadolu'ya kadar uzanan bir coğrafyada etkili olan kuraklık önemli rol oynamıştır. Kuraklık, üretimin tüketimi karşıladığı tarıma dayalı bir ekonomisi olan Hititleri oldukça zor durumda bırakmış ve çöküşe yol açan faktörlerin başında gelmiştir²¹².

Yoğun göçlerle birlikte zor durumda kalan Hitit Kralı II. Şuppiluliuma, ailesiyle Hattuşa'yı terkederek daha güvenli bir bölgeye geçmiştir. Kızılırmak yayı

²⁰⁹ Ali M. Dinçol, (1982), “Hititler”, s. 52; Ali Narçın, *A'dan Z'ye Hitit*, s. 202-203; Ali Narçın, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, s. 39; Barış Gür, *Tunç Çağı'nı Sona Erdiren Halklar Deniz Kavimleri*, s. 76; Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 300; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 234-235; Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyük-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 28; Füruzan Kımal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 125; Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 28-38; Mahfi Eğilmez, *Hattuşa'dan Kaçış*, s. 104-105; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 43; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 59; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 74; Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, s. 6; Yüksel Güngör, “*İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası*”, s. 83-84.

²¹⁰ Barış Gür, *Tunç Çağı'nı Sona Erdiren Halklar Deniz Kavimleri*, s. 38-39.

²¹¹ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 236; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 165-169; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 108-110; Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 294-295; Barış Gür, *Tunç Çağı'nı Sona Erdiren Halklar Deniz Kavimleri*, s. 46-61; Erik Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, (Çev. Zehra Aksu Yılmaz), s. 121.

²¹² Barış Gür, *Tunç Çağı'nı Sona Erdiren Halklar Deniz Kavimleri*, s. 19-36; Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 314-315; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 128; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 171; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 64.

çevresindeki yerleşim yerleri ağır tahribata uğrayan Hititler, güney ve güneydoğuya göç ederek deniz kavimlerinin etkisinden kurtulmayı çözüm yolu olarak görmüştür²¹³.

Anadolu'nun köklü uygarlığı Hititlerin çöküşünün gerçekleştiği bu dönemde, Mısır uygarlığı da bir gerileme evresine girmiştir. Bu dönemde Yunanistan bölgesine bakıldığında ise Miken saraylarının yıkıma uğradığı ve metinlerin susma sürecine girdiği görülmektedir²¹⁴. MÖ 1190'dan itibaren yaklaşık 400 yıl deniz kavimlerinin etkili olduğu Anadolu'da karanlık bir dönem yaşanmıştır²¹⁵.

Hitit yöneticileri, göç ettikleri Güney Anadolu ve Kuzey Suriye'de Kargamış gibi kent devletleri kurmak suretiyle Urartu ya da Asur hâkimiyeti çatısı altında varlıklarını sürdürmüştür. Hitit kültürü de Güneydoğu Anadolu ve Mezopotamya bölgelerinde Geç Hitit Dönemi olarak MÖ 1200-650 yılları arasında yaşanmıştır²¹⁶.

²¹³ Barış Gür, *Tunç Çağı'nı Sona Erdiren Halklar Deniz Kavimleri*, s. 59; Mahfi Eğilmez, *Hattuşa'dan Kaçış*, s. 104-105; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 43.

²¹⁴ Barış Gür, *Tunç Çağı'nı Sona Erdiren Halklar Deniz Kavimleri*, s. 20.

²¹⁵ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 108-110.

²¹⁶ Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 195; Stefano de Martino, *Hititler*, s. 75; Ali Narçın, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, s. 46.

İKİNCİ BÖLÜM

2.1. ESKİ ÇAĞ DÜNYASINDA TEMİZLİK KÜLTÜRÜ

Eski Çağ'da Mısır, Mezopotamya ve Anadolu gibi kültür bölgelerinde yaşayan toplulukların temizlik kavramını gözeterek yerleşim birimlerine su sağladıkları görülürken, belirli bir dönemden sonra tuvalet sistemleri ve temizliğe dair somut verilere ulaşılmıştır. Semavi dinlere mensup topluluklarda temizliğin gözetildiği Eski Ahit'te de buna dair tuvalet ihtiyacının görülmesi hususunda bir çukur açılmak suretiyle ihtiyaç giderildikten sonra üzerinin örtülmesi gerektiği belirtilmiştir²¹⁷.

2.2. HİTİTLERDE TEMİZLİK KÜLTÜRÜ

Neolitik Çağ'dan itibaren yerleşim birimleri kurulurken su kaynaklarının göz önünde bulundurulması, Hititler tarafından da gözetilmiştir. Hititler konumu itibari ile su kaynaklarının yoğun olduğu bir bölgede kurdukları Boğazköy'ün yanı sıra Büyükkale ve Aşağı Kent'te su depoları, sarnıç ve kuyu gibi su yapıları inşa etmiştir. Ancak su kanallarının şehirlerin korunması için yapılan hendekler olarak mı yoksa temiz ya da kirlı suların taşınması için mi kullanıldığı bilinmemektedir²¹⁸.

Hititlerin başkenti olan Hattuşa konumu bakımından yağmur sularının, çöp ve atıkları temizlemesine olanak sağlayan bir yapıya sahip olmuştur. Hititlere ait bir büyü metninde, “*Yağmur suları sokakları nasıl sidikten ve pislikten artırsa*” şeklindeki ifadeden de bu durumun varlığı anlaşılmıştır. Dönemin konutlarında tuvalet olmadığı için insanlar, sokaklarda ve boş alanlarda tuvalet ihtiyacını gidermiştir. Büyükkale gibi yerleşim yerlerinde bu durumun yaşanması, salgın hastalık ve temizlik problemlerini beraberinde getirmiştir²¹⁹. Kazılarda bulunan yunak ve banyo küvetleri de dini ayinler öncesi ve cinsel münasebet sonrası yıkanılması, hijyenik temizliğin önemsendiğini gösterse de bu durum sadece ritüel bir uygulama olarak görülmüştür²²⁰.

²¹⁷Hatice Palaz Erdemir, “Hellen ve Roma Topluluklarında Tuvalet ve Temizlik”, *Acta Turcica, Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, Y. 2, S. 2, Temmuz 2010, s. 103.

²¹⁸Ahmet Ünal, “Hititler Devri Anadolu’unda Temizlikle İlgili Araştırmalar; Çivi Yazılı Metinler ve Arkeolojik Verilere Göre Kentlerde Halk Sağlığı ve Temizlikle İlgili Yapılar”, Uluslararası 1. Hititoloji Kongresi Bildirileri, 19-21 Temmuz 1990, Çorum, s. 191.

²¹⁹Ahmet Ünal, “Hititler Devri Anadolu’unda Temizlikle İlgili Araştırmalar; Çivi Yazılı Metinler ve Arkeolojik Verilere Göre Kentlerde Halk Sağlığı ve Temizlikle İlgili Yapılar”, s. 187.

²²⁰Ahmet Ünal, “Hititler Devri Anadolu’unda Temizlikle İlgili Araştırmalar; Çivi Yazılı Metinler ve Arkeolojik Verilere Göre Kentlerde Halk Sağlığı ve Temizlikle İlgili Yapılar”, s. 189.

Hitit metinlerinde tuvalet atıklarının taşınmasına yönelik ifadeler yer almasa da yıkanmak, kil çukuru, dışkı, lazımlık, kirlilik, idrar, banyo yapmak gibi sözcükler yer almıştır. Tuvalet alışkanlıklarına dair kralın muhafız bölümündeki askerlerin tuvalete gitmelerini içeren talimatnamede şu ifadeler yer almıştır²²¹:

“Nöbetçi kendi iradesiyle küçük abdeste gitmesin. Eğer o sıkışırsa, diğer nöbetçilerin arkasından geçsin ve bunu yakınındaki nöbetçiye bildirsin: ‘Tuvalete gitmem gerek’. Bu nöbetçi bu isteği diğerine ulaştıracak, o da bir üçüncüsüne ulaştıracaktır. Ancak üçüncü adam onbaşıya iletacaktır. Eğer nöbetçi subayı orada bulunuyor ise, yani nöbetçiler avlusunda ise, onbaşı haberi nöbetçi subayına iletacaktır: ‘O nöbetçi tuvalete gitmek istiyor’. Nöbetçi subayı ‘gitsin!’ diyecek. Ama eğer onun büyük abdesti gelmişse, biri diğerine söylesin, ta ki haber nöbetçi subayına varıncaya dek: ‘O büyük abdeste gidecekmiş’. Nöbetçi subayı ‘gitsin’ diyecek. Kral tuvalete giden nöbetçilerin adlarını bilmek ister; bundan dolayı büyük abdeste gitme olayının saraya rapor edilmesi gerekir. Sakın hiç kimse kendi iradesiyle tuvalete gitmesin!”

Bu talimatnamede adı geçen tuvalet, lazımlık olarak tanımlanmıştır. Lazımlığın dini ayinler için de kullanıldığına dair bilgiler bulunmuştur. Bu metinde teferruatlı bir şekilde geçen askerlerin tuvalete gitmelerini ön gören talimatnamenin bahaneye ve görevin ihmeline yol açmamak için önemsendiği sanılmaktadır²²².

Yine bir başka metinde kral ve kraliçenin Hattuşa’dan Kizzuvatna’ya yapacakları dini yolculukta nerede, ne zaman ve nasıl abdeste çıkacaklarına dair kaideler belirtilmiştir. Kral ve kraliçenin tuvalet için ayrı ayrı oturmaları ön görülmüştür. Tapınaklarda da bu tarzda tuvaletlerin yer alabileceği, kral ve kraliçenin gün doğarken burada tuvalet ihtiyacını giderdiği, bir başka metinde ise içki kabının lüzum görüldüğünde lazımlık olarak kullanıldığından bahsedilmiştir²²³. Bir başka Hitit metni, Hattuşa Büyükkale’deki çöp ve küllerin temizlenmesine dair ibareler ile kentlerdeki yapıların inşasıyla ilgili emirler içermiştir. Kutsal olarak görülen

²²¹Ahmet Ünal, “Hititler Devri Anadolu’unda Temizlikle İlgili Araştırmalar; Çivi Yazılı Metinler ve Arkeolojik Verilere Göre Kentlerde Halk Sağlığı ve Temizlikle İlgili Yapılar”, s. 193.

²²²Ahmet Ünal, “Hititler Devri Anadolu’unda Temizlikle İlgili Araştırmalar; Çivi Yazılı Metinler ve Arkeolojik Verilere Göre Kentlerde Halk Sağlığı ve Temizlikle İlgili Yapılar”, s. 194.

²²³Ahmet Ünal, “Hititler Devri Anadolu’unda Temizlikle İlgili Araştırmalar; Çivi Yazılı Metinler ve Arkeolojik Verilere Göre Kentlerde Halk Sağlığı ve Temizlikle İlgili Yapılar”, s. 195.

ormanlarda tuvalet ihtiyacının giderilmesi yasaklanmıştır. Bu konuda bir Hitit metni şöyledir: “*Dağa gidip oradaki büyük çukura abdest yapmasınlar. Dışkıları da Hattuşa kenti içine atmasınlar. Şimdi büyük abdest konusunda çok dikkatli olunuz. Bunun dışında ocaklarda biriken külleri aşağıdaki büyük kil çukuruna atmayın. Ayrıca saray çevresinde mevcut veya başka yerlerdeki su depolarının bakımını iyi yapın ve onların tabanlarını taşla kaplayın; onları tesfiye ve stabilize edin. Sahibi bulunduğunuz üzüm bağları ve meyve bahçelerine tuvaletinizi yapabilirsiniz. Tüm dışkıları bahçelere taşıyınlar.*”²²⁴

Büyükkale’deki insanların özellikle kış mevsiminde ocaklarındaki kül ve odun kömürü atıklarını dökmesine yönelik metinde, bu atıkların gerektiği şekilde dökülmediği durumda kentte temizlik konusunda sıkıntılar yaşanarak çevre kirliliğinin yanı sıra sönmemiş közlerin yangınlara da yol açabileceği ön görülmüştür²²⁵. Bir Hitit metninde, kil çukuruna insan dışkısının atılması ve buranın tuvalet ihtiyacının giderilmesi için kullanılması yasaklanmıştır²²⁶.

Hattuşa’da eski devirlerden itibaren su kanallarının varlığı bilinirken, Aşağı Kent’teki konutların sokak üzerinde sıralanmış, taşla kaplı sokakların her iki yanında yağmur sularının tahliyesi için kanallar bulunmuştur. Büyükkale’de güneydoğu istikametinden batı ve kuzeybatı yönünde uzanan konik formda ve üzerinde hava tahliyesi için delikler bulunan kille birbirine eklenmiş 70 santimetre uzunluğunda pişmiş topraktan künkler bulunmuştur²²⁷. Alacahöyük’te ise yanında taş kanal bulunan pişmiş topraktan borulardan oluşan daha ileri bir seviyede kanal sistemi bulunmuştur. Üzerinde delikler bulunan borulardan atık sular ve yağmur suları kanala süzülürken, bu da üstü kapalı ana kanal şebekesinden sfenksli kapının altından şehrin dışına dökülmüştür. Maşathöyük’te de sarayın avlusundaki suların tahliyesi için bir kanal sistemi yer almıştır²²⁸.

²²⁴Ahmet Ünal, “Hititler Devri Anadolu’unda Temizlikle İlgili Araştırmalar; Çivi Yazılı Metinler ve Arkeolojik Verilere Göre Kentlerde Halk Sağlığı ve Temizlikle İlgili Yapılar”, s. 198.

²²⁵Ahmet Ünal, “Hititler Devri Anadolu’unda Temizlikle İlgili Araştırmalar; Çivi Yazılı Metinler ve Arkeolojik Verilere Göre Kentlerde Halk Sağlığı ve Temizlikle İlgili Yapılar”, s. 200.

²²⁶Ahmet Ünal, “Hititler Devri Anadolu’unda Temizlikle İlgili Araştırmalar; Çivi Yazılı Metinler ve Arkeolojik Verilere Göre Kentlerde Halk Sağlığı ve Temizlikle İlgili Yapılar”, s. 201.

²²⁷Ahmet Ünal, “Hititler Devri Anadolu’unda Temizlikle İlgili Araştırmalar; Çivi Yazılı Metinler ve Arkeolojik Verilere Göre Kentlerde Halk Sağlığı ve Temizlikle İlgili Yapılar”, s. 204.

²²⁸Ahmet Ünal, “Hititler Devri Anadolu’unda Temizlikle İlgili Araştırmalar; Çivi Yazılı Metinler ve Arkeolojik Verilere Göre Kentlerde Halk Sağlığı ve Temizlikle İlgili Yapılar”, s. 205.

Kazılarda Hititler Dönemi'ne ait tuvaletin varlığına rastlanmamıştır. Zira Hitit şehirlerindeki pisliklerin ve atıkların su taşkınları ile temizlendiği, bir büyü metninde geçmiştir²²⁹. Hititler Dönemi'nde kentlerdeki çöp çukurlarının zaman zaman temizlik bakımından problemlere yol açtığı sanılmaktadır. Ayrıca, Hititlerde tuvaletin varlığına dair sadece bir kayıt yer almıştır. Kazılarda, Büyükkale'deki bir konutta zeminin normalden 40 santimetre daha derinde ve çakıl taşlarıyla kaplı 80x80 santimetre büyüklüğündeki 1 numaralı odanın tuvalet yeri olarak kullanıldığı sanılmaktadır²³⁰.

2.3. HİTİTLERİN HASTALIKLARA BAKIŞI, TIP VE BÜYÜSEL RİTÜELLERİ

Anadolu'nun en eski uygarlığı olarak bilinen Hititler, MÖ 1650-1190 yılları arasındaki dönemde temizlik uygulamalarını daha çok dini ritüeller bağlamında uygulamışlardır. Hititler dini ritüeller kapsamındaki temizlik uygulamalarını tanrıların öfkesinden korunmak ve tanrıların desteğini edinmek için önemsemişlerdir. Hititler, temizliği daha çok ritüel manada bireylerin, halkın ve şehirlerin temizlenmesi amacıyla uygulamışlardır. Bedensel ve ruhsal temizliğin yanı sıra güzel kokular sürerek temiz kıyafetler giyinmek suretiyle tanrıların huzuruna çıkan Hitit toplumu, dini ritüellerinde temizliğe önem vermiştir²³¹. Temizliğe ritüel manada önem veren Hititler, başlarına gelen kötü durumlardan kurtulmak, hastalık ve felaketlerden korunmak için büyüsel ritüellere başvurmuştur. Bir kötülüğün başka bir insana aktarılması için temizlik maddelerinin yanı sıra çeşitli büyü ritüelleri ve bazı tıbbi uygulamalara başvuran Hititler, tıptan ziyade büyüsel yolları denemiştir. Yasaklanmış cinsel ilişkiler, sperm, tükürük, kan, aybaşı, dışkı, hamilelik, ölü ruhlar gibi şeylerin kirliliğe yol açtığı inanan Hititler²³², temiz olarak niteledikleri gökyüzü ile kirlilik kaynağı olarak niteledikleri yeryüzünün insanları etkilediği inancıyla, mağaralar, yer yarıkları, düdenler gibi yerlerden kötü ruhların çıkacağını ve olumsuz etkileri olacağını

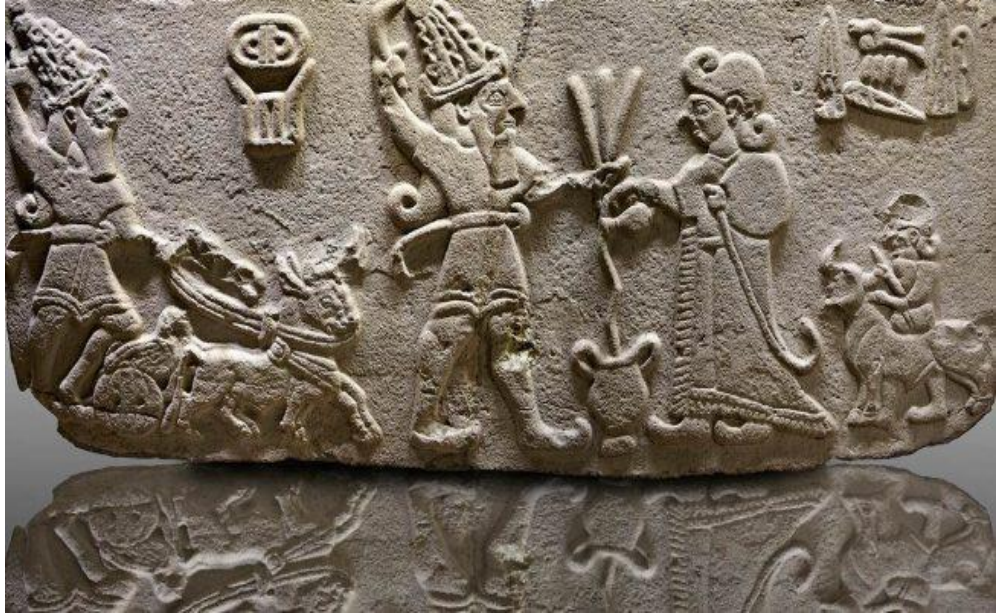
²²⁹Ahmet Ünal, "Hititler Tıbbının Ana Hatları", *Türk Tarih Kurumu Belleten Dergisi*, C. XLIV, S. 175, Ankara 1980, s. 484.

²³⁰Ahmet Ünal, "Hititler Devri Anadolu'sunda Temizlikle İlgili Araştırmalar; Çivi Yazılı Metinler ve Arkeolojik Verilere Göre Kentlerde Halk Sağlığı ve Temizlikle İlgili Yapılar", s. 206-207.

²³¹Şükran Sevimli, *Anadolu Uygarlıklarında Temizlik Kavramı ve Uygulamalarının Evrimi*, s. 6.

²³²Ahmet Ünal, "Hititler Devri Anadolu'sunda Temizlikle İlgili Araştırmalar; Çivi Yazılı Metinler ve Arkeolojik Verilere Göre Kentlerde Halk Sağlığı ve Temizlikle İlgili Yapılar", s. 188.

düşünmüşler. Bunun için birçok ritüele başvuran Hititler, yer altından çıkacak kötü ruhların yanı sıra tanrıların öfkesinin hastalıklara yol açacağına inanmıştır²³³.

Resim 1. Bir Hitit Büyü Ritüelinin Tasvirini Gösteren Kabartma. **bkz.** <https://nereye.com.tr/eskicagda-tip-uygulamalari-bolum-2-hititler/>

Hititler, başlarına gelen felaketler, salgın hastalıklar gibi durumların tanrıların öfkesinden kaynaklandığını ön görerek bunun için tanrılara karşı görevlerini yapmakta özen göstermiştir. Kumarbi Efsanesi'nde yer alan bir metindeki *“İnsanlığı niçin mahvetmek istiyorsunuz? Onlar tanrılara kurban sunup, itriyat olarak sedir ağacı yakmıyorlar mı? Eğer insanları mahvederseniz, tanrılar varlıklarını sürdürebilirler mi? Onlara ekmek ve şarabı kim sunacak? Kahraman Fırtına Tanrısı'nın sabana yapışıp ekin ekmesi; Iştar ve Hepat'ın da öğütme taşında un öğütmeleri gerekmeyecek mi?”* ifadelerinin yanı sıra II. Murşili'nin Veba Duaları'nda yakardığı tanrılardan vebanın durdurulmasını isterken aksi takdirde ülke genelindeki ölümlerden dolayı tanrılara hizmet edecek kimsenin kalmayacağını dile getirmiştir²³⁴.

²³³Ahmet Ünal, “Hititler Tıbbının Ana Hatları”, s. 483.

²³⁴Ahmet Ünal, “Hititler Tıbbının Ana Hatları”, s. 478.

Hastalıkların kaynağı olarak tanrılara karşı sorumlulukların ihmal edilmesi öncelikli neden görülmüştür²³⁵. II. Muşili, Veba Duaları'nda ülkeyi kasıp kavuran ve toplu ölümlere sebep olan bulaşıcı hastalığın nedenini tanrıların ihmal edilmesine, Tukulthi Tudhaliya'nın öldürülmesine, Mısır-Hitit arasındaki Kuruştama Antlaşması'nın çiğnenmesine, Fırat Irmağı'na yapılan sunakların ihmal edilmesine ve babası I. Şuppiluliuma'nın Mısır'dan getirdiği tutsaklardan yayıldığına bağlamıştır²³⁶.

Kirliliği tüm kötülüklerin kaynağı olarak gören Hititler, özellikle mabetlerdeki görevlilere yönelik talimatnamelerde temiz olunması gerektiğine vurgu yapmıştır. Hitit kralının su taşıyıcılarına yönelik talimatnamesinde süzölmüş ve için kıl bulunmayan temiz su sağlanması gerekirken, mabetlerdeki mutfak çalışanlarının saç-sakal ve tırnaklarını kesmesi istenmiş, yine kıyafetlerinin temizliği de önemsenmiştir. Mutfağa köpek-domuz gibi hayvanların yaklaştırılmaması, bu hayvanların kaplara bulaşmamasını önemseyen Hititler, mutfağın temizliğine de önem vermiştir²³⁷. Kıyafetlerinin temizliğine ve güzel kokular kullanmaya önem veren Hititlerde, yemekten önce ve sonra ellerin yıkanması önemsenmiştir. Yine yiyecek yapılan fırın-mutfak gibi yerlerdeki görevlilerin saç-sakal traşı olması, vücut kılları ve tırnaklarını kesmeleri yönetmeliklerle zorunlu tutulmuştur. Fırın ve mutfak zeminlerinin su serpilerek süpürülmesi, bu alanlara köpek ve domuz gibi hayvanların sokulmaması, bu hayvanların temas ettiği ahşap ya da topraktan kapların imha edilmesi, metal kapların ise yıkanarak tekrar kullanılabilmesi ile içecek işiyle sorumlu görevlilerin işlerini yapmalarına yönelik kurallar metinlerde yer almış, kuralları çiğneyenler dağa sürölmek ve ailece ölüm gibi ağır cezalara çarptırılmıştır²³⁸.

Dini ayinlerin aksatılması, kara büyü ve kirliliğe eşyalara dokunulmasını kirliliğin kaynağı olarak gören Hititlerin metinlerinde de bunların önlenmesine yönelik bilgiler yer alırken temizlik kavramı ve ritüel uygulamalar iç içe girmiştir. Bir Hitit ritüelinde

²³⁵Leyla Murat, "Ammihatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri", *Archivum Anadolivum-Anadolu Arşivleri Dergisi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, C. 6, S. 2, Ankara 2003, s. 92.

²³⁶Ahmet Ünal, "Hititler Tıbbının Ana Hatları", s. 479.

²³⁷Leyla Murat, "Ammihatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri", s. 94; Ahmet Ünal, "Hititler Devri Anadolu'sunda Temizlikle İlgili Araştırmalar; Çivi Yazılı Metinler ve Arkeolojik Verilere Göre Kentlerde Halk Sağlığı ve Temizlikle İlgili Yapılar", s. 189.

²³⁸Semra Akar Şahingöz, Burcu Ayşenur Akbulut, Emrah Örgün, "Hititler Döneminde Beslenme ve Mutfak Kültürü", *III. Uluslararası Halk Kültürü Sempozyumu*, 08-10 Ekim 2015, Ankara, s. 395; Ahmet Ünal, "Hititler Devri Anadolu'sunda Temizlikle İlgili Araştırmalar; Çivi Yazılı Metinler ve Arkeolojik Verilere Göre Kentlerde Halk Sağlığı ve Temizlikle İlgili Yapılar", s. 190.

mayalı peynirin ateşte köze daldırılarak çevrildikten sonra herkesin bu peynirden bir parça alarak birbirinin ağzına koyduğu ancak sadece temiz peynirin yenilmesi gerektiği, kirli peynirin ise yenilemeyeceği belirtilmiştir²³⁹.

Hititlerde tıp ile ilgili uygulamalar genellikle büyücüler tarafından yapılmıştır. Doktorluk mesleği erbabları ise çeşitli bitkilerden ilaçlar ile tedavi uygulamıştır. Mezopotamya ve Mısır'daki tıbbi uygulamaları örnek alan Hititlerde, büyücüler doktorlardan daha etkili bir konumda olmuştur²⁴⁰.

Bozuk gıdalardan kaynaklı zehirlenmeye yönelik tedavi yöntemlerinde de kara büyü kullanılmıştır²⁴¹. Hititlerde bitkisel ilaçlarla tedavinin yanı sıra büyüsel ritüeller de önemli yer tutmuştur²⁴².

Boğazköy'de bulunan tabletlerde, dini ve büyüsel tedavilerin yanı sıra bilimsel tedavi uygulamalarının bulunduğu tıbbi yöntemler de yer almıştır²⁴³. Hitit yasalarındaki bazı maddelerde bir suçta maruz kalarak yaralanan insanların tedavisi için suçlu tarafından doktor sağlanması ve ücretini ödemesi yükümlülüğü yer almıştır²⁴⁴. Hititlerde büyü ile tedavi yöntemlerinin birçoğu Kizzuvatna kökenli olmuştur. Hastalıkların tedavisinde rahip, büyücü, kahin, yaşlı kadın gibi görevliler yer almıştır. Ayrıca, doktorların büyüğü, şef doktor, küçük doktor, kadın doktor gibi görevliler de bulunmuştur. Büyü rahibi ve kahin gibi Babil menşeli görevliler de büyü ritüellerini yapmıştır²⁴⁵. Doktorların tıbbi nitelikli tedavi yöntemlerin yanı sıra büyüsel ritüellere de başvurduğu metinlerden anlaşılmıştır. Metinlerde adı geçen doktorların çoğunluğu Mısır, Babil, Arzava, Kizzuvatna'dan gelen yabancı doktorlar olmuştur²⁴⁶. Hititler, Anadolu'daki toplulukların yanı sıra Hurri ve Babil kültürlerinden önemli

²³⁹Ahmet Ünal, "Hititler Devri Anadolu'sunda Temizlikle İlgili Araştırmalar; Çivi Yazılı Metinler ve Arkeolojik Verilere Göre Kentlerde Halk Sağlığı ve Temizlikle İlgili Yapılar", s. 189.

²⁴⁰Ahmet Ünal, "Hititler Devri Anadolu'sunda Temizlikle İlgili Araştırmalar; Çivi Yazılı Metinler ve Arkeolojik Verilere Göre Kentlerde Halk Sağlığı ve Temizlikle İlgili Yapılar", s. 190.

²⁴¹Ahmet Ünal, "Hititler Devri Anadolu'sunda Temizlikle İlgili Araştırmalar; Çivi Yazılı Metinler ve Arkeolojik Verilere Göre Kentlerde Halk Sağlığı ve Temizlikle İlgili Yapılar", s. 191.

²⁴²Ahmet Ünal, "Hititler Tıbbının Ana Hatları", s. 477.

²⁴³Leyla Murat, "Ammihatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri", s. 89.

²⁴⁴Ahmet Ünal, "Hititler Tıbbının Ana Hatları", s. 481.

²⁴⁵Leyla Murat, "Ammihatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri", s. 90; Ahmet Ünal, "Hititler Tıbbının Ana Hatları", s. 481.

²⁴⁶Leyla Murat, "Ammihatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri", s. 92.

ölçüde etkilenirken, Babil ve Mısır gibi dönemin önemli uygarlıklarından doktorlar talep etmiştir²⁴⁷.

III. Hattuşili'nin Babil Kralı Kadaşman-Ellil ile mektuplaşmasında Hitit ülkesine gönderilen Babilli büyücülerin zorla tutulduğu yönündeki iddiaya karşılık büyücülerden birinin öldüğünden diğerinin ise Babil'e bir elçi refakatinde gönderildiği belirtilmiştir. Yine III. Hattuşili, kız kardeşi ile Tarhuntaşşa Kralı olan yeğeni Kurunta'nın hastalığı için Mısır'dan hekim ve ilaç talep etmiştir²⁴⁸.

Boğazköy arşivlerinde bulunan Hititlere ait reçete metinlerinde, hastalıkların adı, belirtileri, sorunların yaşandığı bölgeler belirtilerek ilaç olarak kullanılması gereken maddelerin hazırlanmasına ve kullanılmasına dair bilgiler yer almıştır. Genellikle çeşitli bitkiler, tohum, tomurcuk, çiçek, bitkisel yağ ve bazen de kurşun gibi maddelerin tedavilerde kullanılması ön görülmüştür²⁴⁹.

Vücudun ve ruhun kirliliği de hastalık nedenleri arasında görülmüştür²⁵⁰. Kara büyüü hastalıkların nedeni olarak gören Hititler, çeşitli günahlar ve suçlar ile yeminlerin bozulmasından kaynaklandığına inanmıştır²⁵¹. Kara büyüü de hastalık nedenleri arasında gören Hititler, buna karşın yasalarında cezai müeyyideler uygulamıştır²⁵². Ayrıca başka ülkelere düzenlenen seferlerden dönüşte tutsaklar vasıtasıyla salgın hastalıkların meydana gelmesi de hastalık nedenleri arasında görülmüştür²⁵³.

Salgın hastalıklar, belli dönemlerde Hitit ülkesinde büyük çapta ölümlere yol açmıştır²⁵⁴. Hitit ülkesinde I. Şuppiluliuma Dönemi'nde baş gösteren ve bu kral ile ardılı II. Arnuvanda'nın ölümünün yanı sıra uzun yıllar toplu ölümlerin meydana gelmesine yol açan salgın hastalık bir çok metinde yer almıştır. Bu hastalığın tedavisi için çözüm yolu olarak dualara ve büyülere başvurulmuştur. Büyü ritüellerinde *"Falanca şöyle der: Eğer ülkede veya ordugahta veba çıkar, insanlar, atlar, sığırlar*

²⁴⁷Ahmet Ünal, "Hititler Tıbbının Ana Hatları", s. 480.

²⁴⁸Ahmet Ünal, "Hititler Tıbbının Ana Hatları", s. 482.

²⁴⁹Ahmet Ünal, "Hititler Tıbbının Ana Hatları", s. 483.

²⁵⁰Leyla Murat, "Ammihatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri", s. 93.

²⁵¹Ahmet Ünal, "Hititler Tıbbının Ana Hatları", s. 485.

²⁵²Leyla Murat, "Ammihatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri", s. 94.

²⁵³Leyla Murat, "Ammihatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri", s. 95.

²⁵⁴Ahmet Ünal, "Hititler Tıbbının Ana Hatları", s. 485.

kitle halinde ölürse, şu şu ritüeli yapın” yöntemi uygulanmıştır. Hastalıkların koyun, keçi, boğa, eşek, fare, insan ve oklara bulaştırılmak suretiyle bunların ülke dışına çıkarılması yöntemi de uygulanan ritüeller arasında yer almıştır²⁵⁵.

Ammihatna Ritüeli ile İtkalzi Ritüeli’nde kurban sahibi ve büyüsel gereçler arasında bir bağ oluşturulurken, kirlilik ve kötülük başka bir maddeye aktarılmaya çalışılmıştır²⁵⁶. Bir başka yöntemde ise bir kişiyi hastalıktan ve kirlilikten arındırmak için, yerine konulan vekile hastalık aktararak kirliliğin uzaklaştırılması için vekil salınarak başka bir ülkeye gönderilmiştir. Bu minvalde Ammihatna Ritüeli’nde vekil olarak oğlak, sığır ya da insan kullanılmıştır²⁵⁷. Öte yandan kral seferden döndüğünde veba salgını baş gösterdiğinde, sefer yapılan bölgeden erkek ve kadın iki tutsak ve vekilleri tanrılara sunulmuştur. Vebanın yanı sıra diğer kötülöklere karşı yıkanma, merhem sürme, su serpme gibi yöntemler de uygulanmıştır²⁵⁸.

Bitkilerden ilaç yapımında istifade eden Hititler, iştahsızlığa karşı tere tohumu, şeytancersi, beyaz ot gibi bitkileri 7 gün boyunca hastaya vermiş, olumlu sonuç alınmazsa şarap, sarımsak kökü, pırasa kökü, şullittini bitkisi ve beyaz ot hastaya verilmiştir²⁵⁹. İştahsızlığa karşı tere tohumu, şeytancersi, antahşum ve beyaz ot 7 gün boyunca hastaya verilmiş, eğer olumlu sonuç alınmazsa şarap, sarımsak, pırasa kökü, şullittini bitkisi ve beyaz ot verilmiştir. Körlük ve uzuvlardaki rahatsızlıklar için panter ve farklı cisimler kullanılmıştır. Erkeklik organını sıvı damlatmasına karşı ısıtılan bir sargı bezinin içinde tutulmuştur. Kanamaya karşı kan pıhtılaşmasını sağlayan çeşitli bitkiler yaranın üzerine konulmuştur. Göz kızarması ya da yaşarmasına karşı su ve bandajla tedavi yapılmıştır²⁶⁰.

Kansızlığa karşı büyü ritüelleri ile tıbbi yöntemler uygulanmıştır. Farklı dozlar karıştırılmak suretiyle çocuğun ağzı burnu yıkanıp gargara yaptırılarak yutturulur ve sonrasında bu sıvı vücuduna döküldükten sonra temiz su ile durulanır, ardından üzerinde hurri kuşu çevrilir, son olarak koyun yağı ve farklı maddelerden oluşan bir

²⁵⁵Ahmet Ünal, “Hititler Tıbbının Ana Hatları”, s. 486.

²⁵⁶Leyla Murat, “Ammihatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, s. 103.

²⁵⁷Leyla Murat, “Ammihatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, s. 104.

²⁵⁸Ahmet Ünal, “Hititler Tıbbının Ana Hatları”, s. 487.

²⁵⁹Leyla Murat, “Ammihatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, s. 105.

²⁶⁰Ahmet Ünal, “Hititler Tıbbının Ana Hatları”, s. 488.

merhem sürülmüştür²⁶¹. Kralın gözlerindeki rahatsızlığın çözümü için getirilen bir otun kullanıldığı, ayrıca kraliçenin bir ot bulduğu ve rüyasında gördüğü otun da faydalı olup olmayacağına dair metnin Mısır Firavunu II. Ramses'ten göz doktoru ve ilaç talep eden III. Hattuşili Dönemi'ne ait olduğu sanılmaktadır²⁶². III. Hattuşili'nin 50 yaşını geçmiş kızkardeşinin çocuk yapması için Mısır'dan doktor ve ilaç talebine, II. Ramses, bu yaştaki bir kadının doğum yapabilmesi için ilaç ve hekim olmadığı yanıtını vermiştir²⁶³.

2.4. HİTİTLERİN İLAÇ VE TEMİZLİK MAKSADIYLA KULLANDIĞI BİTKİLER

İnsanlık tarihi boyunca bitkiler insan yaşamında önemli bir yer tutmuştur. Avcılıkta, tarımda, sağlıkta ve büyüsel ritüellerde kullanılan bitki çeşitleri bakımından Hititlerin hüküm sürdüğü Anadolu coğrafyası, zengin bir bitki florasına sahip olmuştur²⁶⁴. Hititler, doğadaki bitkileri çeşitli amaçlarla kullanmıştır. Genellikle çiçeksi ve otsu bitkileri tıp ve ilaç yapımında kullanan Hititlerin, 200'den fazla bitkiyi ilaç yapımında kullandığı ele geçirilen tabletlerden anlaşılmıştır. Mekke pelesengi, kenevir, safran, nane, kekik, it üzümü, akrep otu, sedef otu, teke boynuzu yoncası, ban otu, adam otu, gül, beyaz aksırık otu, sinirli ot gibi bitkilerin ilaç yapımında kullandığı Hitit metinlerinde yer almıştır. Hitit tabletleri ışığında adı geçen bitkilerin ancak bir kısmı tespit edilebilmiştir²⁶⁵.

Hitit tabletlerinde tıp ve ilaçlar hakkındaki bilgiler Mezopotamya Kültürü ile benzerlikler göstermiştir. Hastalıkları tanrıların öfkesine bağlayan Hititler, tedavi yöntemlerinde büyü ve ilaçlara başvurmuştur. Hititler, büyü ritüellerinin yanı sıra ilaç olarak adamotu, alıç, aksırık otu, arpa, badem, buğday, defne, dişotu, hardal, haşhaş, kayısı, köknar, mazi, mersin, meyan kökü, safran, sarımsak, sedir, selvi, soğan, söğüt, susam, sütleğen, şimşir, üzerlik, üzüm, zeytin gibi bitkileri kullanmıştır²⁶⁶.

²⁶¹Ahmet Ünal, "Hititler Tıbbının Ana Hatları", s. 491.

²⁶²Ahmet Ünal, "Hititler Tıbbının Ana Hatları", s. 489.

²⁶³Ahmet Ünal, "Hititler Tıbbının Ana Hatları", s. 492.

²⁶⁴Yusuf Kılıç, Serkan Başol, "Hitit Büyü Metinlerinde Geçen Bazı Otsu Bitkiler, Ağaç Türleri ve Ahşap Nesnelere", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 2, S. 6, Ağustos 2015, s. 30.

²⁶⁵Şükrü Ünar, "Hitit Metinlerinde Geçen Bazı Çiçekler, Otsu Bitkiler ve Kullanım Alanları", *International Social Sciences Studies Journal*, C. 4, S. 28, Bakü 2018, s. 6261.

²⁶⁶Yusuf Kılıç, Serkan Başol, "Hitit Büyü Metinlerinde Geçen Bazı Otsu Bitkiler, Ağaç Türleri ve Ahşap Nesnelere", s. 32.

Hititler ilaçların kullanımında çeşitli ölçüklerin yanı sıra ilacın kullanılması gereken zamanları ve miktarına dair ölçütler de kullanmıştır²⁶⁷. Ammihatna Ritüeli'nde hasta kişinin ilacı sabah aç karnına, ikinci vakti sonrasında ve akşam tok karnına kullanması gerektiği ifadesinde olduğu gibi Hitit tabletlerinde ilaçların belirli ölçüklerle, günün belirli vakitlerinde ve alınış şekline dair bilgiler yer almıştır²⁶⁸. Ayrıca tabletlerde soğanlı bitkilerin ağırlıkta olduğu 33 çeşit bitkinin genellikle bal ve ekmekle bulamaç haline getirilerek kullanıldığı belirtilmiştir. İştahsızlığın tedavisi için şeytanterisi bitkisi 7 gün hastaya verilmiş, tedavi yanıt vermezse sarımsak gibi bitkiler eklenmek suretiyle tedavi sürdürülmüştür. Ayrıca güneş otu bitkisiyle hastanın vücudunun ovalandığı, yine tedavide alkoloidli bitkiler yakılmak suretiyle külünden sabun yapıldığı belirtilmiştir²⁶⁹. Büyü ritüelleri kapsamında arındırma amacıyla soda bitkisi kullanılmıştır²⁷⁰.

Hitit tabletlerindeki büyü metinlerinde kül ile sabun üretiminde kullanılan bitkinin çöven otu olduğu görülmüştür. Hititlerin bireysel temizlik, kıyafetlerin yıkanması ve yaşam alanlarının temizliğinde kullandığı çöven otu, su ile temas ettiğinde köpüren ve lekeleri temizleyici özelliğe sahiptir²⁷¹. Karanfilgillerden olan çok yıllık, kazık köklü, pembe-beyaz çiçekleri olan ve otsu bir bitki olan çöven otunun 20 türünden bahsedilen Hitit metinlerine göre, bu ot büyük-kalın ve dışı hafif kırmızımsı kökleri dövülmek suretiyle temizlik maksadı ile kullanılmıştır. Temizlik ritüellerinde zikredilen bu bitki, insanların bedenlen ve ruhen temizlenmesinin yanı sıra büyüünün kaldırılması için kullanılmıştır. Çöven otu ile benzer olan sabun otu da, metinlere göre temizlik maksadıyla kullanılmıştır²⁷².

Hitit metinlerinde Ahtahşum olarak anılan çiğdem bitkisi, çok yıllık, yumrulu, sarı ve mavi çiçek açan bir bitkidir. Şubat ve Mart aylarında baharın gelişini

²⁶⁷Yusuf Kılıç, Serkan Başol, "Hitit Büyü Metinlerinde Geçen Bazı Otsu Bitkiler, Ağaç Türleri ve Ahşap Nesnelere", s. 34.

²⁶⁸Leyla Murat, "Ammihatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri", s. 106.

²⁶⁹Yusuf Kılıç, Serkan Başol, "Hitit Büyü Metinlerinde Geçen Bazı Otsu Bitkiler, Ağaç Türleri ve Ahşap Nesnelere", s. 34.

²⁷⁰Yusuf Kılıç, Serkan Başol, "Hitit Büyü Metinlerinde Geçen Bazı Otsu Bitkiler, Ağaç Türleri ve Ahşap Nesnelere", s. 34.

²⁷¹Semra Akar Şahingöz, Burcu Ayşenur Akbulut, Emrah Örgün, "Hititler Döneminde Beslenme ve Mutfak Kültürü", III. Uluslararası Halk Kültürü Sempozyumu, 08-10 Ekim 2015, Ankara, s. 395; Yusuf Kılıç, Serkan Başol, "Hitit Büyü Metinlerinde Geçen Bazı Otsu Bitkiler, Ağaç Türleri ve Ahşap Nesnelere", s. 45.

²⁷²Şükrü Ünar, "Hitit Metinlerinde Geçen Bazı Çiçekler, Otsu Bitkiler ve Kullanım Alanları", s. 6262.

simgeleyen bu bitkinin adında İlbahar Bayramı yapılmıştır. Ayçiçeği de Hitit metinlerinde temizlik amacıyla kullanılan bir bitki olarak gemiştir²⁷³. Yine zeytin ve zeytin ağacı, sedir ağacı ve susam gibi bitkilerin adlarının geçtiği tespit edilen Hitit metinlerinde, ritüellerde susamın ballı ekmek için kullanıldığı ve büyü ritüellerinde tatlı ve yağlı meyvelerden incir, zeytin ve kuru üzümle kullanıldığı ve kırılarak yağının çıkarıldığından bahsedilmiştir²⁷⁴.

2.5. HİTİTLERİN TEMİZLİĞE BAKIŞI HAKKINDA

İnsanoğlu, yerleşik hayata geçişle birlikte yerleşim alanlarını su kenarlarında inşa etmiştir. Bu minvalde Hititler de suyu inanç merkezlerinin odağına yerleştirmiştir. Tanrılarına karşı düzenledikleri ayinlerde temizliği öncelikli koşul olarak gören Hititler, tapınaklara girerken, dua ederken, sunaklarını arz ederken ve yine kralın karşısına çıkarken su ile yıkanmayı birinci şart olarak görmüş, bunu da bedensel ve ruhsal temizlik olarak özümsemiştirler²⁷⁵.

Hititlerin dini törenlerindeki uygulamalar, hijyeni ne kadar önemsediklerinin de bir göstergesidir²⁷⁶. Hititlerde, kutsal mekânlarda tanrıların huzuruna çıkılması, kurban sunulması ve ayinlere katılabilmek için su ile yıkanarak temizlenilmesi şartı bulunuyordu. Tüm kutsal mabedlere girilmeden önce ayinlere katılacakların temizlenmesi için bir bölme bulunduran Hititlerin konutlarında da banyo yapmak için bir alan yer almaktadır. Ayrıca kralın karşısına çıkıldığında da kıyafetlerin ve bedeninin temizliğine özen gösterilmesi şartı sahibinin karşısına çıkacak olan köleler için de geçerli idi²⁷⁷.

Tanrılara sunum yapacak kişilerin yıkanmış ve temiz elbiseler giyerek tıpkı bir kölenin sahibinin huzuruna çıktığı gibi olması gerektiğini özümseyen Hititler, tanrılara hizmet etmekle görevli olanların tanrıları günlük olarak yıkaması, yağlayarak temiz elbiseler giydirmesi ve onlara yiyecek-içecek sunması gerekiyordu. Tanrı ve

²⁷³Şükrü Ünar, "Hitit Metinlerinde Geçen Bazı Çiçekler, Otsu Bitkiler ve Kullanım Alanları", s. 6263.

²⁷⁴Yusuf Kılıç, Serkan Başol, "Hitit Büyü Metinlerinde Geçen Bazı Otsu Bitkiler, Ağaç Türleri ve Ahşap Nesnelere", s. 45.

²⁷⁵Leyla Murat, "Hititlerde Su Kültü", s. 126; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 273.

²⁷⁶Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 231.

²⁷⁷Yüksel Güngör, "İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası", s. 179.

tanrıçaların evi olarak görülen tapınakların tertip ve temizliğini oldukça önemseyen Hititlerde, tapınaklardaki görevlerini ihmal edenler ağır cezalara çarptırılmıştır²⁷⁸.

Hijyen konusunda yaşamlarının her alanında büyük hassasiyet gösteren Hititler, tapınak mutfağındaki saki, sofracı, aşçı, fırıncı, şarapçı gibi görevlileri sürekli teftişe tabi tutmuştur. Bu görevlilerin su ile yıkanarak arınmasının yanı sıra saç-sakal ve tırnaklarını kesmesi, kıyafetlerini temiz tutması önemli bir kural olarak uygulanmıştır. Hitit dini törenlerinde su getirmekle görevli olanların pislikten arındırılmış su getirmeleri gerekiyordu. Tanrıların ya da kralın içme suyunda kıl bulunması durumunda da sorumlular ağır şekilde cezalandırılmıştır. Tapınaklarda yiyecek bulundurulan mekânların temizliğine de önem verilmiş, domuz ve köpek gibi hayvanların bu alanlara yaklaştırılmaması, yiyecek ve içecek kaplarının temiz tutulması önemsenmiştir. Bu hayvanları mekândan uzak tutamayan ya da buraya girişine göz yuman görevliler, yine bu hayvanlar oradayken tanrılara yiyecek sunduğu takdirde cezalandırılmıştır. Ayrıca bir köpeğin ya da köpek dışkısının ahşap veya pişmiş topraktan mutfak eşyasına teması halinde ise o eşyanın imha edilmesi gerekiyordu. Aynı duruma maruz kalan metal eşyalar ise temizlenmek suretiyle yeniden kullanılabilirdi. Çünkü tanrılara sunulan yiyecek ve içeceklerin kirlenmesi, tanrıların gazabına uğranılmasına neden olarak görülmüştür²⁷⁹.

Ayrıca tapınakta bir kadınla yatan kişinin sabah yıkanması ve kahvaltı vaktinde temiz bir şekilde hazır olması gerekiyordu. Aksi takdirde tanrıların yiyeceklerine ve kaplarına dokunan ya da bu durumu bildiği halde saklayanlar da ölüm cezasına çarptırılmıştır. Buradaki yıkanma ritüelinin gusül abdestinde olduğu gibi geçmiş toplumlar da benzer şekilde uygulandığı görülmektedir²⁸⁰. Hitit dini törenleriyle ilgili

²⁷⁸Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 222; Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 170-171; Esmâ Reyhan, *Hitit Devleti'nde Siyaset ve Yönetim: Direktif, Yemin ve Sadakat*, s. 150; Yüksel Güngör, "İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası", s. 180; Ahmet Ünal, *Anadolu'nun En Eski Yemekleri, Hititler ve Çağdaş Toplumlarda Mutfak Kültürü*, s. 178; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-II*, s. 93.

²⁷⁹Leyla Murat, "Hititlerde Su Kültü", s. 126; Sedat Alp, *Hitit Güneşi*, s. 45; Muazzez İlmiye Çığ, *Hititler ve Hattuşa: İstar'ın Kaleminden*, s. 63; Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 170-171; Meltem Doğan Alparşlan, Metin Arparşlan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 432; Esmâ Reyhan, *Hitit Devleti'nde Siyaset ve Yönetim: Direktif, Yemin ve Sadakat*, s. 150-157; Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 86; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-III*, s. 62-63; Ahmet Ünal, *Anadolu'nun En Eski Yemekleri, Hititler ve Çağdaş Toplumlarda Mutfak Kültürü*, s. 172-180; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-II*, s. 93.

²⁸⁰Muazzez İlmiye Çığ, *Hititler ve Hattuşa: İstar'ın Kaleminden*, s. 64; Esmâ Reyhan, *Hitit Devleti'nde Siyaset ve Yönetim: Direktif, Yemin ve Sadakat*, s. 155-157; Ahmet Ünal, *Anadolu'nun En Eski Yemekleri, Hititler ve Çağdaş Toplumlarda Mutfak Kültürü*, s. 180.

talimatnamelerde ritüeller ve uyulması gereken kurallar ayrıntılı bir şekilde yer almaktadır. Hititlerin dini törenlerinde hijyeneverdiği önem, ritüellerdeki uygulamalarda da görülmektedir. Kral ve kraliçenin katılımıyla gerçekleştirilen bir Hitit ayininde, kral ve kraliçenin ellerini yıkaması ve ardından havlu ile ellerini kurulumalarında ritüeller arasında yer almaktadır²⁸¹. Tapınaklarda banyo ve yıkanma odaları bulunuyordu. Temizlendikten sonra yine bu odalardaki değerli kıyafetler ya da sembolik kıyafetler giymek suretiyle tanrıların huzuruna çıkılabiliirdi. Kralın yıkandığı banyo odası da Hitit tapınağında yer almıştır. Hitit kralları ve kraliçesi, dini tören öncesinde, sabaha karşı banyo odasında yıkanarak temizlenmiştir. Yıkandıktan sonra kral ve kraliçe, kıyafetlerini giyinerek dini tören için hazırlıklarını yapmıştır. Hitit dini ritüellerinin temelini teşkil eden temizlik kavramı, ritüel manada ön plâna çıkmıştır²⁸².

2.6. HİTİT YAZILI KAYNAKLARINDA TEMİZLİK KONUSU

Hititlerin “*Şuppiyatar*” olarak adlandırdıkları temizlik, temiz, arı, el değmemiş, kirlenmemiş manalarına gelirdi. Hitit dilinde “*warp*” kelimesi ise “*yıkanmak*” anlamına gelmektedir²⁸³.

Hititlerde, ruhsal ve bedensel olarak temizliğin temelinde suyun bulunduğu ele geçirilen tabletlerde de yer almaktadır²⁸⁴. Kutsal ritüellerin nasıl yapılması gerektiğini anlatan bir metinde, tanrılara kurban sunacak kişinin önce yıkanma çadırına götürülerek yıkanmak suretiyle temizlendiği aktarılır. Ritüelin devamında rahip tarafından kurban sahibinin başına su döküldüğü belirtilir²⁸⁵. Ayrıca kurban sahibi çıkarken üzerine rahipler tarafından süt ve su serpiildiği, sonrasında kurban sahibinin kıyafetlerini çıkararak yıkandığı belirtilir. Bu ritüelde kuş ve gümüş de kullanılmakta, böylelikle kurban sahibinin ruhen ve bedenen hastalıklardan ve kirden arındırıldığına inanılmaktadır²⁸⁶. Yine bir başka ritüelde hastalanmış birinin kir ve hastalıklardan

²⁸¹Özlem Sir Gavaz, “Hititçe Metinlerde Geçen ‘şalli aşeşşar’ ve İşlevi”, *Bartın Üniversitesi Tarih Kültür v Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, C: 4, S: 2, Bartın 2017, s. 90; Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 72; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-II*, s. 96-97.

²⁸²Sedat Alp, *Hitit Güneşi*, s. 44; Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 72; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-II*, s. 93.

²⁸³Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-II*, s. 93; Sedat Alp, *Hitit Güneşi*, s. 44.

²⁸⁴Leyla Murat, “Hititlerde Su Kültü”, s. 127.

²⁸⁵Leyla Murat, “Hititlerde Su Kültü”, s. 128.

²⁸⁶Leyla Murat, “Hititlerde Su Kültü”, s. 129.

temizlenmesi için öncelikle ırmaktan su temin edilir. Çeşitli işlemlerden geçirilen suyun kişinin hastalığını iyileştirmede daha etkili olacağına inanılmıştır²⁸⁷. Bir başka temizlenme ritüelinde yine bir dizi işlemde geçirilen su ile evdeki eşyalar temizlenirken evin de kötülüklerden arındırıldığına inanılmaktadır²⁸⁸. Sembolik olarak kıyafetlerin, eşyaların, tanrı heykellerinin ve ritüel sahibinin temizlendiği bir başka uygulamada da yine su kullanılmıştır²⁸⁹. Kralın kutsal bir odada yıkandığı başka bir ritüelde ise kralın bedeninin kutsal su ile temizlendiği belirtilmektedir²⁹⁰. Bir diğer ritüelde tapınağın temizlenmesi için suyun bir kap içinde geceden sabaha bekletilerek arındırılmasından bahsedilmektedir²⁹¹.

Öte yandan Hitit yazılı metinleri üzerinde yapılan araştırmalar sonucunda, “*Tuhhueşşar*”ın dini törenlerde kullanılan bir temizlik malzemesi olduğu saptanmıştır. Kullanıldıktan sonra el veya dudakların kurulandığı bilindiği için bu temizlik maddesinin sıvı halde olduğu sanılmaktadır. Yine bu maddenin kullanılmadan ve kullanıldıktan sonra havlu üzerine konulduğunun bilinmesi hasebiyle bunun katı bir bölümünün de olduğu sanılmaktadır²⁹². Yine bir başka Hitit metninde kralın kült merkezine geldiği ve sonrasında kendisine sürahi ile su tutulmak suretiyle üç defa *Tuhhueşşar* ile elini yıkadığı ve sonrasında kendisine hizmetkârları tarafından uzatılan havlu ile elini kuruladığı bilgisi yer almaktadır²⁹³.

Boğazköy’de çok sayıda bulunan Hurri kökenli büyü tabletlerinde yer alan “*İtkalzi Ayini*” denilen ayin ise ağız yıkama ve temizleme konusunu bünyesinde barındırmaktadır²⁹⁴. Hitit şehri Şapinuva olduğu sanılan Ortaköy’deki kazılarda bulunan anıtsal yapılar ve çiviyazısı ile yazılmış tabletlerdeki metinlerden birinde ağız temizliğine verilen önem görülmektedir. Metinde ağzın temizlenmesini içeren *İtkalzi Ayini*’nin Şapuniva’da yapıldığı ve kaynağının da burası olduğu belirtilmektedir²⁹⁵.

²⁸⁷Leyla Murat, “Hititlerde Su Kültü”, s. 130.

²⁸⁸Leyla Murat, “Hititlerde Su Kültü”, s. 131.

²⁸⁹Leyla Murat, “Hititlerde Su Kültü”, s. 132.

²⁹⁰Leyla Murat, “Hititlerde Su Kültü”, s. 133.

²⁹¹Leyla Murat, “Hititlerde Su Kültü”, s. 134.

²⁹²Sedat Alp, “Hititlerin Dinsel Törenlerinde Kullanılan Temizlik Maddesi *Tuhhueşşar* Üzerinde Bir İnceleme”, s. 252-253.

²⁹³Sedat Alp, “Hititlerin Dinsel Törenlerinde Kullanılan Temizlik Maddesi *Tuhhueşşar* Üzerinde Bir İnceleme”, s. 255.

²⁹⁴Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, s. 98.

²⁹⁵Isabella Klock-Fontanille, *Hititler*, s. 139.

Hitit tarihi açısından aynı zamanda önemli bir edebi metin niteliği taşıyan I. Hattuşili'nin vasiyetnamesinde torununa ya da eşine hitaben “*cesedimi yıka, gerektiği gibi! Beni göğsüne bastır ve göğsünde tutarak beni toprağa göm*” şeklindeki ifadesinde, Hititler döneminde ölü gömme ritüelleri arasında kralın naaşının belli kurallar çerçevesinde yıkandıktan sonra defnedildiğine dair bilgi de dikkat çekmektedir. Hitit krallarının yakılarak defnedilmesine belki de tek istisnai durum olan bu örnekte, ölünün gömülmeden önce yıkanması ritüeli, semavi dinlere mensup toplumlar tarafından da uygulanmaktadır²⁹⁶.

2.7.HİTİT TIBBINDA TEMİZLİĞİN YERİ

Son Tunç Çağı'nda önemli bir güç odağı olan Hititler, tıbbi manada mikrobun varlığından haberdar olmasa da temiz olmayan şeylerin zarar getireceğinin farkındaydı. Hititler, günümüzde mikrop kaynağı olarak adlandırılan şeyleri de tanrılar gibi kutsal kavramları öne sürerek bertaraf etmeye çalışmışlardır²⁹⁷.

Hitit tıbbının Mezopotamya ve Mısır ile karşılaştırılmasını içeren araştırmalar, bu medeniyetlere göre Hititlerin hastalıkların oluşum şekli ve hijyene dair daha az bilgi sahibi olduklarını ve Hititlerdeki uygulamaların büyüsel ritüeller ile kocakarı ilaçlarından öteye gitmediğini göstermiştir²⁹⁸. Oldukça eski geçmişi olan Mezopotamya medeniyetinin tıp konusunda daha gelişmiş olması doğal bir sonuç olarak karşılanmaktadır²⁹⁹.

Hititlerde temizlik, Mısır Uygarlığı'nda olduğu gibi bilinen bir konuydu. Mısır'da üst düzey devlet erkânı ve din adamlarının günlük olarak banyo yapmak, temiz kıyafetler giyinmek ve yiyecek-içeceklerin temizliğine özen göstermelerinde olduğu gibi Hititlerde de, üst düzey saray erkanının temizlik konularında hassasiyet gösterdiği, krala ait su kabında bir saç teli bulunmasında kusuru bulunanların ölüm cezasına çarptırılması, mutfak görevlilerinin saç ve tırnaklarını kesmesi, kıyafetlerinin

²⁹⁶Yüksel Güngör, “*İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası*”, s. 47-50; Ali M. Dinçol, (1982), “Hititler”, s. 29; Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 194.

²⁹⁷Muazzez İlmiye Çığ, *Hititler ve Hattuşa: İhtar'ın Kaleminden*, s. 63.

²⁹⁸Ali M. Dinçol, “Aşhella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış”, *Türk Tarih Kurumu Belleten Dergisi*, C. XLIX, S. 193, Ankara 1985, s. 1.

²⁹⁹Ali M. Dinçol, “Aşhella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış”, s. 5.

temiz olması, yemeklerin hazırlandığı alanların temiz tutulması ve buralardan domuz-köpek gibi hayvanların uzak tutulması gibi uygulamalarla görülmektedir. Öte yandan yine Hitit yasalarında toplumun kullandığı su kaynağını pisletenlerin cezalandırılması ise toplumsal anlamda temizliğe gösterilen önemi ortaya koymaktadır. Hititlerde kirlilikten uzak durmak tıbbi bir bilgiden ziyade başka insanlarda ya da hayvanlarda bulunan pisliğin insanlara bulaşmasının dini manada kirliliğe yol açtığına inanılmıştır. Bu da hastalıkları beraberinde getirmiştir. Ancak kirlilik ve hastalık arasında büyü gerektiren bir bağlantı kurulmuştur. Zira dönemin birçok uygarlığında kirliliğe dair kavramlar, dini bakımdan temizlenme şeklinde algılanmıştır³⁰⁰.

Ayrıca arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkarılan pişmiş topraktan banyo küvetleri ile bazalt banyo bölmeleri ile içme suyu ve atık su kanalları Hititlerin hijyene verdiği önemin göstergesi olarak değerlendirilebilir³⁰¹.

Hastalıklar karşısında genellikle büyü ve ayinler gibi yöntemler uygulayan Hititler, tıp konusuna dönemin diğer medeniyetleri ile paralel formda bakmıştır. Başka ülkelerden doktor talebinde bulunmaları da Hititlerin, dönemin olanaklarından istifade etmeye çalıştığının göstergesi niteliğindedir³⁰².

Hitit belgelerinde hastalıkların tanımına ilişkin olarak 40 civarında hastalık adı zikredilmiştir³⁰³. Hastalıkların, tanrılara karşı işlenen kusurlardan kaynaklandığını ön gören Hititler, hastalıklardan korunmak için bir dizi dini ritüeller içeren ayinlere başvurmuştur³⁰⁴. Kirlilikten arındırmak için çeşitli ritüeller, büyü işlerinden anlayan “*yaşlı kadın*” tarafından yapılırdı. Kirlilikten arındırmak için uygulanan yöntemler arasında kir içeren objelerin imha edilmesi dikkat çeken bir yöntemdir. Bu durum, günümüz tıbbında kullanılan dezenfektasyonla benzer platformdadır³⁰⁵.

³⁰⁰Ali M. Dinçol, “Aşhella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış”, s. 7.

³⁰¹Ali M. Dinçol, “Aşhella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış”, s. 7-8.

³⁰²Ali M. Dinçol, “Aşhella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış”, s. 8.

³⁰³Ali M. Dinçol, “Aşhella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış”, s. 6.

³⁰⁴İlker Koç (Ed.), *Hititler*, s. 44.

³⁰⁵Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 360.

Hititlerde “yaşlı kadın” olarak adlandırılan büyücülerin yanı sıra hekimler, kâhinler, büyücülerkuş gözlemcileri, rahipler, ebeler gibi meslek grupları da tedaviye yönelik faaliyetlerde yer almıştır³⁰⁶. Ayrıca hekimler, hekim denetçisi, hekim başı, başhekim, çırak hekim gibi unvanlar da tedavilere yönelik faaliyet yürüten meslek erbablarına aittir³⁰⁷.

Hastalıklara yol açabilecek kötü ruhların yeryüzüne çıkmasını önlemek, afetlerden ve hastalıklardan korunmak ya da birçok hastalığın tedavisinde büyü ritüelleri uygulanmıştır³⁰⁸.Göz ve ağız hastalıkları, baş ağrısı, ses kısıklığı, öksürük, kısırlık, yaralanma, kötü rüya görme ve salgın hastalıklar ile kral ve kraliçenin ruhen temizlenmesi, tanrıların çağrılması gibi uygulamalar kapsamında toplumsal ve tıbbi nedenlerle büyü kullanılmıştır. Bazı araştırmacılar, genel olarak Babil tıbbını taklit eden Hititler’in sadece bazı ilaçlarla ve sünnetsiz erkeklik organının tedavisinde farklı uygulamalar yaptığını ve “*tp*” kelimesinin Hitit dilinde karşılıksız olduğunu öne sürmektedir. Hititler, hanedan mensuplarının hastalanması durumunda Babil ve Mısır’dan tıbbi yardım talebinde bulunmuştur³⁰⁹. III. Hattuşili döneminde, tıp alanında gelişmiş olan Mısır’dan hekim ve ilaç talep edilmiştir. Kız kardeşinin çocuğu olmadığı için II. Ramses’ten tıbbi yardım talebinde bulunan Hitit Kralı’na, firavun tarafından verilen yanıtta kız kardeşinin yaşının ilerlemiş olması gerekçe gösterilerek ilaçlık bir durum olmadığı belirtilmiştir³¹⁰.

Hititler, karabüyüyü hastalık ve musibetlerin kaynağı olarak görmüştür³¹¹.Hititlerde beyaz büyü ve kara büyü şeklinde iki tür büyü vardı. Başta hanedan üyeleri olmak üzere beyaz büyü halk arasında da yaygın olarak kullanılırken, kara büyü olarak adlandırılan ve kötü sonuçlar doğuran büyücülük yapanlar ise Hitit kanunları önünde ölüm cezasına çarptırılmıştır³¹².

Büyünün hastalıkları ve musibetleri defedeceğine inanan Hititlerde, hastanın tedavi sürecinde ilaçların yanısıra büyü de tıbbın bir parçası olmuştur. Büyü ayin

³⁰⁶Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 360-361.

³⁰⁷Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 362.

³⁰⁸Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-II*, s. 107.

³⁰⁹Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu’nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 228-230.

³¹⁰Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 266.

³¹¹Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 444.

³¹²Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-II*, s. 112; Esmâ Reyhan, *Hitit Devleti’nde Siyaset ve Yönetim: Direktif, Yemin ve Sadakat*, s. 58.

törenleri ile bir kişinin yakalandığı hastalık, kehanetle belirtilen ölümler, salgın hastalıklar gibi konulara çözüm bulunması amaçlanmıştır³¹³. Büyücülük genellikle olumlu anlamda hasta insanların iyileştirilmesine yönelik kullanılan bir ritüeller zinciriydi. Şifalı bitkilerle tedavi yöntemi Hititlerde genellikle büyü ritüellerine yansımıştır. Özellikle hijyenik bir ortam oluşturularak hastalıklardan korunma yerine, hastalığın kaynağının bir hayvana geçirilerek düşman diyarına gönderilmesi benimsenen uygulamalar arasındadır. Hastalığın tedavisine yönelik yapılan bu teknik, bir büyü ritüelinden öteye gitmemektedir³¹⁴. Birini iyileştirmek için düzenlenen ayin töreninde, törendeki materyaller, kötü büyü kovucunun hareketleri ve hikâye edilen büyü kuvvetin tesiri gibi unsurlar hastaya olumlu etki ederek sağlığına kavuşmasına yol açabiliyordu³¹⁵.

Hititlerde tıbbi tedavi metodu olarak suyla yıkanarak temizlenme dışında bir uygulama yoktur³¹⁶. Hastalıklardan korunma noktasında beslenme şekillerini önemseyen Hititler, bazı hastalıkların yanlış beslenme kaynaklı olduğunu düşünmüşlerdir³¹⁷. Hitit toplumunda hastalık ve ölümlerde beslenme şekilleri ve açlık önemli yer tutmaktadır. Hititlerde hastalıkları tedavi amacıyla tıbbi ya da büyü ritüellerinde kullanılan ilaçlar çeşitli gıda ürünlerinden hazırlanmıştır³¹⁸.

Tıp alanında çaba harcadıkları az sayıdaki Hitit metninden anlaşılmakta ve özellikle dönemin koşulları dâhilinde şifalı otları hastalıkların iyileştirilmesinde kullandıkları bilinmektedir³¹⁹. Şifalı otlarla da hastalıklara karşı tedavi yöntemleri uygulayan Hititler, büyüsel ritüelleri de önemsemiştir³²⁰. Hititler hastalıkların tedavisinde dini, büyü ritüellerini ve şifalı otları kullanıyorlardı³²¹. Hititler, hastalıkların tedavisinde birçok çeşit bitkiyi kullanmak suretiyle ilaçlar yapmıştır. Şifalı bitkilere azami ölçüde kıymet veren Hititler, envai çeşit bitkiden hazırladıkları

³¹³Stefano de Martino, *Hititler*, s. 100.

³¹⁴Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-II*, s. 113.

³¹⁵Stefano de Martino, *Hititler*, s. 102.

³¹⁶Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-III*, s. 82.

³¹⁷Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-III*, s. 75.

³¹⁸Ahmet Ünal, *Anadolu'nun En Eski Yemekleri, Hititler ve Çağdaşı Topumlarda Mutfak Kültürü*, s. 50.

³¹⁹Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-III*, s. 76.

³²⁰İlker Koç (Ed.), *Hititler*, s. 45.

³²¹Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-III*, s. 77.

ilaçları ağız yoluyla, merhem olarak ya da yakı şeklinde kullanmıştır³²². İlaç olarak merhem, yakı, bitki yaprağı, tohum, bazı madenler, taş, hayvan kanı, süt, yağ gibi maddeleri kullanan Hititler, bunların isimlerini belgelerinde de zikretmiştir³²³. Hastalıkların tedavisinde çeşitli hayvansal ve bitkisel içerikli ilaçları kullanılmıştır. Hitit hekimlerinin ilaçların içeriklerini ve niteliklerini barındıran geniş kaynaklara sahip oldukları sanılırken bu ilaçlar daha çok büyüsel etkileri dolayısıyla tercih edilmiştir. Ayrıca Hititlerin ilaç tariflerinin daha çok Mezopotamya menşeli olması ise bu toplumun tıp alanında geri kalmasından daha çok sağlık için gerekli argümanları kullanmalarında ne kadar etkili olduklarının bir göstergesidir³²⁴.

Hititlerde şifalı otlarla yapılan tedavilerin yanı sıra bir bezle masaj yapılması, buharla terletilmesi, çamur banyosu benzeri bir uygulama gibi farklı yöntemlerde hastaların tedavisinde kullanılmıştır³²⁵. İştahsızlığa ilaç olarak tere tohumunun da aralarında yer aldığı çeşitli otlar bir hafta boyunca hastaya verilir, iyileşmezse şarap, sarmısak, pırasa ve çeşitli otlar yedirilirdi. Bilinmeyen bir hastalığa karşı ve körlük durumunda panter etini ilaç olarak kullanan Hititler, kanayan yara üzerine de çeşitli bitkiler sürülmek suretiyle kanı durdurmaya çalışmıştır. Yine göz yaşarmasına karşı, gözler suyla yıkanarak sarılırdı³²⁶.

Örneğin; kansızlığın tedavisine yönelik olarak hazırlanan karışım çocuğun ağzında çalkalanıp yıkandıktan sonra kalanı içiriliyordu. Yine aynı ilaçla yıkanan çocuk son olarak komple su ile yıkanarak temizleniyordu. Bu tıbbi uygulamanın ardından çocuğun başında toy kuşu çevrilerek büyü tedavisi uygulanıyor ve son olarak koyun yağının da olduğu maddelerle merhem sürülüyordu. Yine bir başka uygulamada, iktidarsızlık tedavisinde çeşitli büyü ritüelleri uygulandıktan sonra hastanın art arda yıkanarak temizlendiği görülmektedir. Bir başka tedavi yönteminde, bu kez Kral II. Murşili'nin ağız felcinin tedavisine yönelik uygulanan büyü

³²²Ahmet Ünal, *Anadolu'nun En Eski Yemekleri, Hititler ve Çağdaş Topumlarda Mutfak Kültürü*, s. 186.

³²³Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-III*, s. 84.

³²⁴Ali M. Dinçol, "Aşhella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış", s. 7.

³²⁵Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-III*, s. 84-85.

³²⁶Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-III*, s. 84-85.

ritüellerinin ardından kralın bedensel temizliğinin yanı sıra kıyafet ve kullandığı malzemelerin de temizlendiğinden bahsedilmektedir³²⁷.

Kötülükler ya da kirliliğe karşı uygulamalar, tapınaklar yerine talep eden kişinin hanesinde ya da yerleşim birimleri dışında yapılmıştır. Hastalık ya da şanssızlık şeklinde kendini gösteren kötülük ve kirliliğin nedenleri arasında kirlenmiş eşyalara temas edilmesi de yer almaktadır. Yine bir konutun kanla kirlenmiş olması da ritüel temizlik gerektirmiştir³²⁸. Kötülükleri ya da kirliliği arındırmak için düzenlenen ritüellerde, kötülük ya da kirlilik çeşitli eşyalara ya da hayvanlara sembolik olarak geçirilmek suretiyle o eşya ya da hayvan uzaklaştırılır ya da imha edilirdi³²⁹.

Hititler tanrılarla temas kurmak için kesilen kurbanların iç organlarına bakarak falcılık, kuşların uçuş istikameti gözlemlenerek kehanet, büyücü kadınların farklı semboller yerleştirilmiş bir alanda bıraktıkları küçük bir hayvanın hareketleri doğrultusunda sembollerin yer değişmesine göre tanrılara danışma yolu, leğene konulan yılanın hareketleri ya da rüya tabirlerinden istifade etmişler³³⁰.

2.8. HİTİTLERDE SU VE TEMİZLİĞE VERİLEN ÖNEM

Hitit kralı, Hattuşa'daki sarayında yüksek korunaklı surların ardında halktan izole bir yaşam sürerken, sadece şöenler, askeri ve dini törenler sırasında halkın önüne çıkmıştır. Yine seferler esnasında da kralın çadırı askerlerin kampından ayrı tutulmuştur. Aslında bundaki en önemli etken, kralı olası bir hastalık bulaşmasından korumak idi. Bu bağlamda hijyene özen gösterildiği için kralın ayakkabıları ve arabasında kullanılan deriler de saray mutfağında kesilen hayvanların postlarından seçilmiştir³³¹. Kralın el sürdüğü her şeyde hijyene azami derecede özen gösterilirken, krala karşı hizmette işlenen kusurlar, ölüm cezası gibi ağır şekilde cezalandırılırdı³³². Hititlerde krala hizmet etmekle yükümlü görevlilerin uyması gereken kurallar ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir. Kirlilik ile ilgili konularda hassas davranılan emirler uyarınca, kralın yakınında bir kirlilik olursa kral bunu görmese bile tanrıların bu

³²⁷Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-II*, s. 114.

³²⁸Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 440.

³²⁹Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 441.

³³⁰Stefano de Martino, *Hititler*, s. 103-104.

³³¹Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 30.

³³²Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 39.

durumu görüp cezalandırılacağı belirtilmiştir³³³. Kralın mutfak görevlilerinin uyması gereken kurallar, her ay yemin altına alınmıştır. Dokunma yoluyla krala kirlilik bulaştırılması ya da kirli su verilmesi ceza gerektiren bir suç olarak gösterilmektedir³³⁴. Kralın kullandığı suyun temiz olmasına özen gösterilmiştir³³⁵. Kralın içeceği suyun süzülerek arındırılması önem arz ederken suyun içinde saç teli ya da kılçıkması durumunda, suyu hazırlayan görevliler cezaya çarptırılmıştır. Hititlerde yapılan bu uygulamalar, kralın kullandığı malzemelerin büyü ile kirletilmesini önlemek ve suda çıkabilecek kılın hastalığa yol açabileceği kaygısıyla sıkı sıkıya cezalandırma hükümleriyle önlenmeye çalışılmıştır³³⁶. Kralın çevresindekilerin temizliğine hassasiyet göstermesi, olası bir salgın hastalık ya da bunun krala bulaşma tehlikesine karşın bir tedbirdir ve dolayısıyla bu durumun aksi yönünde hareketler temizlik hususundaki kuralların çiğnenmesi anlamına geliyordu. Hitit kralına yaklaşanların temiz olması hususu, yasalarda da geçmektedir. Yine hayvanlarla cinsel ilişki kuranlar hakkındaki ceza, kralın insiyatifindeydi. Ancak bunlara ölüm cezası verilme bile bu kişiler krala yaklaşamaz ve asla rahip olamazdı³³⁷.

Domuz, köpek ve koyunla cinsel ilişki suçu işleyenlerin ölüm cezasına çarptırılmasında olduğu gibi Hititlerde, toplum sağlığını tehdit eden ve bulaşıcı hastalıklara yol açma riski olan suçlar ağır şekilde cezalandırılırken, cinayet suçu işleyen bir kişiye tazminat cezası verilebiliyordu³³⁸. Yasalar önünde yasak kapsamındaki cinsel münasebet şekilleri, çeşitli kirletme ya da kirlilik içerikli vakalar ölüm cezası gerektirmiştir. Tanrılara kirli yiyecek ve içeceklerin sunulması, tanrıların önüne kirli olarak çıkılması ya da kralın kullandığı mekânlar ile tapınaklara izinsiz girilerek kirletilmesi de ölüm cezası nedeni idi³³⁹.

Meşru bir eş ile cinsel münasebette bile yıkanarak temizlenmeden tanrıların huzuruna çıkılmasını men eden Hitit yasaları, tanrıların huzuruna çıkacak tapınak görevlilerinin de hijyenine önem verilmesini ön görmektedir. Yine tapınak görevlileri, cinsel münasebet sonrası mutlaka yıkanıp temizlendikten sonra tanrıların huzuruna

³³³Esmâ Reyhan, *Hitit Devleti'nde Siyaset ve Yönetim: Direktif, Yemin ve Sadakat*, s. 56.

³³⁴Esmâ Reyhan, *Hitit Devleti'nde Siyaset ve Yönetim: Direktif, Yemin ve Sadakat*, s. 57.

³³⁵Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-III*, s. 105.

³³⁶Esmâ Reyhan, *Hitit Devleti'nde Siyaset ve Yönetim: Direktif, Yemin ve Sadakat*, s. 58.

³³⁷Esmâ Reyhan, *Hitit Devleti'nde Siyaset ve Yönetim: Direktif, Yemin ve Sadakat*, s. 59.

³³⁸Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 64.

³³⁹Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 58.

çıkabilirdi, aksi takdirde ölümle cezalandırılmıştır³⁴⁰. Cinsel münasebet gibi yasak ilişkilerin kirliliğe yol açma tehlikesi ve topluma bulaşması tehdidi tanrıların öfkesine yol açabilirdi. Bu nedenle kirliliğin nedeni yok edilmeliydi ve suçlu ölümle cezalandırılmıştır³⁴¹.

Hitit ülkesinin bazı bölgelerinde cinsel içerikli suçlara verilen sürgün cezası, kirlilik bulaştırma riski olan suçlunun toplumdan tecrit edilmesi şeklinde uygulanmıştır. Ancak bu uygulamada da geride kalan toplumun kirlilikten arınana kadar yıkanarak temizlenmesi esastır³⁴². Tapınaklara Hitit ülkesinden olmayan yabancıların girmesi de yasaktır ve cezası ölüm olmuştur. Salgın hastalıkların pençesinde birçok kez yıkımın eşiğine gelen Hititler, bu uygulama ile belki de dışarıdan gelebilecek olası bulaşıcı hastalık tehdidine karşı bir tür karantina yöntemi uygulamıştır³⁴³.

Hititler, günah sayılan konuları kirlilik olarak değerlendirmiş ve sorunu çözmek için çok farklı ritüellere başvurmuştur. Bu kapsamda günahlardan arındırmak adına farklı yöntemler kullanan Hititler, yakma işlemine de başvurmuştur³⁴⁴. Hititlerde günahlardan temizlenmeye yönelik yapılan bir takım ritüeller ile kirliliğin aktarıldığı hayvanın yakılmak suretiyle kirliliğin ortadan kaldırıldığına inanılırdı³⁴⁵.

Hititlerde kralın tahta geçiş töreninde uygulanan ritüellerden biri de kral muamelesi gören bir tutsağın başına yağ sürülüp temizlenerek kral kıyafetlerinin giydirilmesi idi³⁴⁶.

Hititler farklı kötü hadiselerin kaynağını kirlilik olarak tanımlamışlardır³⁴⁷. Hititler için yerin altı karanlığı temsil ettiği için “*kirlilik*” olarak görülür, bu terim daha çok mecaz manada kullanılmıştır³⁴⁸. Hititlere göre, cinsel münasebet sonrasında vücut temizliğinin yapılmaması ya da kirli bir eşyaya temas edilmesi gibi nedenler kirlilik kapsamındaydı. Öte yandan insanı huzursuz eden günah durumu ise iç kirlilik olarak

³⁴⁰Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 64.

³⁴¹Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 64-65.

³⁴²Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 65.

³⁴³Esmâ Reyhan, *Hitit Devleti'nde Siyaset ve Yönetim: Direktif, Yemin ve Sadakat*, s. 152.

³⁴⁴Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 136.

³⁴⁵Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 137.

³⁴⁶Esmâ Reyhan, *Hitit Devleti'nde Siyaset ve Yönetim: Direktif, Yemin ve Sadakat*, s. 60.

³⁴⁷Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 355.

³⁴⁸Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 158.

görülmekteydi. Kirliliğe daha çok soyut anlamda yaklaşan Hititler, kirliliğe yol açan unsurların defedilmesi için öncelikle tanrılara yakarırlardı. Mahsulün verimsiz olması, birinin öldürülmesi, hastalıklar gibi dini arındırma gereken olaylar tanrılara arz edilmiştir³⁴⁹.

Kirliliğin kişinin yanı sıra ailesine ve evine de sirayet edeceğine inanan Hititler, çeşitli büyü ritüelleriyle bunlardan korunmaya çalışmıştır³⁵⁰.

Hititlerde temizlik olgusu daha çok ritüel manada ön plâna çıkmaktadır. Hititler, kirlilik kaynaklı birçok problemden kurtulmak için büyü yöntemini kullanmıştır. Kirlilikten arındırmak için büyü ritüelleri arasında temizleyici maddelerin kullanımı, görülmeyen kirliliğin somutlaştırılarak dışarı atılması suretiyle temizlik ya da imha etmek suretiyle temizlik gibi yöntemler hijyen içeren yöntemler olarak karşımıza çıkmıştır. Yasaklanmış cinsel ilişki, sperm, tükürük, kan, aybaşı, dışkı, hamilelik, ölü ruhların huzursuz olması, ayinlerin aksatılması, kara büyü ve pislik barındıran eşyalara dokunulması Hititler için kirliliğin temelini teşkil etmiştir. Kazılarda yıkanmak için kullanılan küvetlerin bulunması, yine dini törenlere katılabilme şartı olarak cinsel ilişki sonrası su ile yıkanılması gerektiğini belirten metinler, Hititlerde hijyenik temizliğin de önemsendiğini göstermektedir³⁵¹.

Hititlerde ilkbahar mevsiminde kutlanan ve önemli bir yere sahip olan Purulliyaş Bayramı ile Antahşumsar Bayramı kutlamalarında yapılan dini ayinleri kral başrahip olarak yönetirken kraliçe, veliaht, üst düzey devlet erkânı seramonide yer almıştır. Kral ve ailesi ayin öncesi ve sonrası ellerini yıkayıp güzel kokular sürmüştür. Çünkü tanrıların önüne çıkan herkes, tıpkı kölenin sahibinin önüne çıktığı gibi yıkanarak temizlenmiş olması ve temiz kıyafetler giyinmiş olması gerekiyordu. Kralın kirli olması, ülkenin gazaba uğrayacağına göstergesiydi³⁵².

Hititler için önemli bir yere sahip olan Zippalanda kentindeki Fırtına tanrısı da önemli bir yere sahip olmuştur. Burada da yaklaşık 40 gün süren Antahsum tarım bayramının 6. gününde kral ve kraliçenin de katılımıyla Zippalanda kentindeki tapınaktaki tören, kral ve kraliçenin el yıkama seramonisi ile başlar, sonrasında verilen

³⁴⁹Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 356.

³⁵⁰Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 358.

³⁵¹Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-III*, s. 62.

³⁵²Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 273.

yemek ziyafetinin ardından sofranın kaldırılması ile birlikte ikinci kez kral ve kraliçe el yıkama seramonisine katılmıştır. Hititlerde dini ayinlerde bile kral ve kraliçenin elini yıkaması ilk yapılan ritüellerden biri olarak görülürken, yine hemen yemek sonrasında kral ve kraliçenin el yıkaması Hititlerin hijyene verdikleri önem doğrultusunda değerlendirilebilir³⁵³.

Temizliğe önem veren Hititlerde kurban ritüeli için kesim alanına getirilen hayvanlar bile öncelikle temizlenmek suretiyle sonrasında süslenerek kurban edilmiştir³⁵⁴. Hititlerin pis olarak niteledikleri köpek ve domuz gibi hayvanlar ise çok ender zamanlarda kurban edilmiştir³⁵⁵.

2.9. SALGIN HASTALIKLARA KARŞI HİTİTLERİN DURUMU

Son Tunç Çağı'nın birçok ülkesinde olduğu gibi Hititlerde de, tıp alanındaki uzmanlara büyük saygı gösterilirdi. Bazı dönemlerde Babil ve Mısır'dan gönderilen hekimler Hitit krallarına da hizmet etmiştir³⁵⁶. Sıradışı vakalarda yerli hekimlerin yetersiz kalması halinde, Hitit sarayında yabancı hekimlerin bilgisine de başvurulmuştur. Bazı Hitit krallarının Mısır firavunundan hekim talebinde bulunduğu bilinmektedir³⁵⁷.

Kadınların da yer aldığı hekimlik mesleğinde, özellikle kadın hekimler doğum yaptırma gibi işleri yürütmüştür. Okuma-yazma bilen hekimler, yaralanma, göz hastalığı, boğaz hastalığı, bağırsak hastalığı gibi hastalıkların iyileştirilmesinde, ilaç yapımı ve kullanımı konusunda görev yapardı. Bazı hastalıkların iyileştirilmesinde ise büyüye başvurulmuştur³⁵⁸. Yaralanma gibi konularda tıbbi müdahale şekilleri uygulanırken, daha karmaşık durumlarda büyü ritüellerine başvurulmuştur. Birinci şekildeki tedavi yöntemi reel bir görünümdeyken, ikinci şekilde uygulanan büyü daha çok psikolojik bir tedavi yöntemi olarak görülmüştür³⁵⁹.

³⁵³Hatice Gönnet, "Zippalanda Şehri Fırtına Tanrısının İlk ve Sonbahar Bayramları Ritüeli", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Dergisi Anadolu*, S. 19, Ankara 1980, s. 161.

³⁵⁴Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 97.

³⁵⁵Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, s. 125.

³⁵⁶Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 179.

³⁵⁷Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 188.

³⁵⁸Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 180-181.

³⁵⁹Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 181-182.

Büyü ritüeli esnasında hastanın bedenine bulaşan büyü ya da kirliliği arındırmak için yıkama, kazıma, ovalama gibi yöntemler kullanılmıştır³⁶⁰.

Hititleri birçok kez yıkımın eşiğine getiren bulaşıcı hastalıklar, toplu ölümlere sebebiyet vermiştir³⁶¹. Öncelikle hastalığın tedavisi için önce sebebi bulunmalıydı³⁶². Hititler özellikle salgın hastalıklara karşı hastalık bulunan bölgeden uzaklaşmayı ve hastalığa yakalananları karantina altına almayı bir önlem olarak uygulamıştır³⁶³. Bulaşıcı bir hastalığa yakalanan bir hastanın bedensel olarak temas kurduğu malzemeler imha edilirdi. Bir çeşit karantina yöntemini anımsatan bu uygulama ile kralın da kullandığı tüm kaplar yasaklanarak hastalıklardan izole bir ortamda bulunması sağlanmaya çalışılırdı. Öte yandan bir hastanın çoğalma yeteneğine zarar veren kirlilikten temizlenmesini sağlamak için kullanılan malzemeler de başkasına zarar vermemesi amacıyla elbiseleriyle beraber nehre atılmıştır. Hastalıkların biyolojik şekilde bulaştığını düşünmeyen Hititler, kehanetlerinde hastanın dokunması yoluyla hastalık bulaştırdığına inandıkları eşyaları uzaklaştırarak yakmayı tercih etmişlerdir. Çünkü Hititler bir kez hastalık bulaşan eşyaların sürekli aynı riski teşkil ettiğine inanmışlardır. Özellikle II. Murşili devrinde uzun yıllar süren ve ülkeyi yıkımın eşiğine getiren salgın hastalıklardan dolayı, tüm hastalıkların dokunma yoluyla geçtiğine inanılmıştır. Bazı iç organlarda oluşan hastalıklara yönelik olarak yemek kapları ve mutfaklara yönelik bazı temizlik kuralları uygulanmıştır. Aşçıların ve yemek yapılan yerlerin temizliği şarttı. Zaten, tapınak görevlilerinin uyması gereken kurallar arasında modern uygulamaları anımsatan hijyenik kurallar önemli bir yer kapsamaktaydı. Yine benzer kapsamlı kurallara, kralın çevresindeki görevliler de uymakla yükümlü olmuştur³⁶⁴.

Hitit krallarının bazı durumlarda tanrıların yardımına başvurdukları bilinmektedir. Hitit ülkesini kasıp kavuran hastalıklara karşı II. Murşili, dualarında tanrılara yakararak yardım istemektedir³⁶⁵. Hitit ülkesinin bekası, kralın sıhhatiyle doğrudan orantılıydı. Başka bir bölgeden seferden dönüş yolunda salgın hastalıklara

³⁶⁰Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 183.

³⁶¹İlker Koç (Ed.), *Hititler*, s. 46.

³⁶²Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 185.

³⁶³Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-III*, s. 74.

³⁶⁴Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 186.

³⁶⁵Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 191.

karşı kralı korumak amacıyla bir kadın-bir erkek esir yakalanarak kralın huzuruna çıkarılır, kral kıyafetlerini erkek esire giydirtirdi, kadın esire kadın kıyafetleri verilirdi. Salgın bir hastalığın kral ve ordusuna bulaşmadan bu iki esire geçmesi için uygulanan bu tarzdaki ritüelde çeşitli hayvanlar da kurban edilirdi³⁶⁶. Hitit kralı herhangi bir tehlike altında olursa, seçilen bir erkek esir kral tahtına oturtulur, kral tarafından tacı giydirilirdi. 7 gün süreyle tahtta kral gibi muamele gören esir 7. gün sonunda ölmemişse ülkesine gitmesi için serbest bırakılmıştır³⁶⁷.

Salgın hastalıkların pençesine düşülmemesi için insanların tanrıları kızdırmaması hususunda hassasiyet göstermesi gerektiğini, her zaman ruhen ve bedenen temiz olunması gerektiğini benimseyen Hititler, defedilmek için kirliliği bir hayvana aktarmak suretiyle düşman topraklarına gönderme yöntemini de uygulamışlardır³⁶⁸.

Hijyeni genel olarak benimseyen Hititler, kanalizasyon atıkları ve dışkıların temizlenmesi, içmesuyunun temiz bir şekilde sağlanması için buyruklar vermiştir. Yine Hititlerde ortalık yere çöp dökülmesi ve yakılması konusu da hoş görülmemiştir³⁶⁹. Yine bir başka örnekte, suçlular bir şehirde ölüm cezasına çarptırılıyorsa ya da sürgüne gönderiliyorsa bu uygulamanın devam etmesi, sonrasında ise şehirdeki herkesin yıkanarak temizlenmesi ön görülmüştür³⁷⁰.

Yaşanan salgın hastalıklardan kaynaklı toplu insan ölümleri ile kaotik bir ortama giren Hitit ülkesinde, insanların paniğe kapılarak ekili arazileri terk etmesi gibi nedenler ile birçok kez merkezi otorite çöküşün eşiğine gelmiştir³⁷¹. Hititler döneminde Anadolu'da belli aralıklarla meydana gelen salgın hastalıklardan belki de en etkili olan salgın hastalık, I. Şuppiluliuma ve ardılı II. Arnuvanda'nın yanı sıra ülke genelinde toplu insan ölümlerine yol açmıştır. II. Murşili, veba dularında, tanrılara yakarırken böyle devam ederse tapınaklarda kurban sunacak kimse kalmayacağını dile

³⁶⁶Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 224.

³⁶⁷Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 225-226.

³⁶⁸Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-III*, s. 80.

³⁶⁹Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-III*, s. 80-81.

³⁷⁰Ali M. Dinçol, "Hitit Yasalarının Ana Çizgileri ve Eski Önasya Hukuku ile Etkileşimi", s. 87.

³⁷¹Ali M. Dinçol, "Aşhella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış", s. 9.

getirmesi, yaşanan toplu insan ölümlerinin boyutlarına da işaret etmektedir. Bu minvalde orduda baş gösteren salgın hastalıkların, esirler ya da askerlerden yayıldığıнын belirtilmesinde belki de bu hastalığın düşman ülkelerden gönderildiği inancı etkili olmuştur. Ancak, güney istikametinde sefere çıkan askerlerde sıcak iklim koşulları dolayısıyla çeşitli hastalıkların görülmesi olasıdır. Salgınlar, ülke genelini etkilediği için tedavi yönteminde, II. Murşili'nin veda dualarında olduğu gibi dini öğelere sığınarak yakarması suretiyle istenen yardım ön plâna çıkmıştır³⁷².

Salgın hastalıklara karşı yapılan uygulamalardan Aşhella ritüelinde tanrıların Hitit ordusuna dost olması amaçlanırken, bu kapsamda kurban sunumundan sonra içine tuz dökülen suyla ellerin yıkanmasının ardından tanrılara yönelik bir dizi ritüelin ardından 2 teke kurbanının yanı sıra tanrılara çeşitli yiyecek ve içecekler sunulmuştur³⁷³. Aşhella ritüeli ile orduda başlayan ve ülke geneline yayılan salgın hastalığın bertaraf edilmesi amaçlanmıştır. Bu ritüel ile yerleşim merkezlerinden birinde yayılan hastalığın bertaraf edilmesinin yanı sıra ordudaki salgının giderilmesi amaçlanmıştır³⁷⁴.

Salgın hastalıklara karşı uygulanan ritüeller arasında yer alan Maddunani ritüelinde ise hastalık dolayısıyla insanların yanı sıra atlar ve sığırların da öldüğüne dikkat çekilirken insanlarda olduğu gibi hayvanlar üzerinde de ölümcül etkisi olan bu salgının şarbon hastalığı olabileceği sanılmaktadır. Aşhella ritüeli ile ordudaki insanların yanı sıra atlar, katırlar, eşekler ve koyunlar üzerindeki etkili olan hastalığın kaldırılması talep edilen tanrılardan insan eti yerine koyunları almalarının istenmesi ise hastalığın insanlar üzerinde oldukça etkili olduğunu düşündürmektedir³⁷⁵.

2.10. HİTİT KENTLERİNDE TEMİZLİĞE VERİLEN ÖNEM

Hititler, su kullanımını bakımından oldukça gelişmiş bir toplum olmuştur³⁷⁶. Hitit yerleşkeleri, su kaynakları civarında kurulmuş, Boğazköy'e döşenen künklerle

³⁷²Ali M. Dinçol, "Aşhella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış", s. 10.

³⁷³Ali M. Dinçol, "Aşhella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış", s. 25.

³⁷⁴Ali M. Dinçol, "Aşhella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış", s. 29.

³⁷⁵Ali M. Dinçol, "Aşhella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış", s. 30.

³⁷⁶Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 190.

ulaştırılan su, içme suyu ihtiyacının karşılanması yanında yıkanmak için de kullanılmıştır³⁷⁷.

Hititlerin konutlarında tuvalet bulunmadığı için sokaklar ve boş alanlarda bu ihtiyaç karşılanmıştır. Bu durum, etrafı surlarla çevrili kentlerde kirliliğe yol açılmasının yanı sıra çeşitli kaynaklardan sağlanan içmesuyunun kirlenmesi de salgın hastalıklaradavetiye çıkartmıştır. Hititler, genellikle ritüellerinde temizlik hususuna aşırı hassasiyet göstermiştir³⁷⁸.

Düzensiz bir mimari ile konutların farklı tarzlarda inşa edildiği kentlerinde içmesuyu ihtiyacı ile atık suların tahliyesi için gerekli sistemlere ehemmiyet veren Hititler, sokakların orta yerinde üzeri taşla örtülü drenaj kanalları inşa etmişlerdir. Bu ana kanallara bağlı olan evlerden gelen kilden yapılmış borular atık suların tahliyesinde kullanılmıştır³⁷⁹. Hitit yerleşim birimlerinde tek katlı olarak inşa edilen konutların arasında taş döşenmiş sokaklar bulunmaktadır. Konutlardaki atık sular, kanallar vasıtasıyla sokaklardaki altyapı olarak iki yanı duvarlarla desteklenmiş 1 metre derinliğinde atık su kanallarına bağlanmıştır. 70-90 santimetre uzunluğunda ve birbirinin içine geçecek şekilde tasarlanan pişmiş topraktan boruları atık su kanallarında kullanan Hititler, içme sularını temiz su kaynaklarından sağladıkları için bu boruları genellikle atık su tahliyesi için kullanmıştır³⁸⁰.

³⁷⁷Sedat Alp, *Hitit Güneşi*, s. 44.

³⁷⁸Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-III*, s. 61.

³⁷⁹J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 88.

³⁸⁰Meltem Doğan Alparıslan, Metin Arparıslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 316.

Resim 2. Hitit Kenti Sarissa’da Yapılan Kazılarda Bulunan 3500 Yıllık Küvet. (Pişmiş topraktan yapılan ve içerisinde oturma yerleri ve su tahliye kanalları bulunan banyo küvetleri bazı Hitit konutlarında bulunmaktaydı. Hititler tarafından imal edilerek kullanılan banyo kapları ve küvetler Boğazköy Müzesi’nde sergilenmektedir.) **bkz.** Serap Gümüšoğlu, Turan Soğukoluk (Ed.), *İlkler İmparatorluğu’nun Başkenti Hattuşa*, Dumat Ofset, Ankara 2017, s. 61; https://www.ntv.com.tr/galeri/sanat/sivasta-bulunan-3-bin-500-yillik-kuvet-bugunkulerden-orjinal,sDAa85gmXE6mqOaEDsp_1g

Hititlerde konut yapımındaki malzemelerin kullanımı bölgesel olarak farklılıklar gösterse de zemin genellikle dövülmüş topraktan yapılmıştır. Küçük çaplı pencerelerin tercih edildiği konutların damı düz bir formda ahşap direklerle desteklenmek suretiyle çamurdan yapılmıştır. Konutlarda, sokaktaki drenaj kanalına bağlı taş lavabo ve küvet benzeri yapılar bulunmuştur. Yine konutlardaki taş döşeli bölmelerin banyo ya da tuvalet olarak kullanıldığı sanılmaktadır. Bazı evlerde ise farklı boyutlardaki gömme oturakların bulunduğu kil banyolar yer almıştır³⁸¹.

Asur Koloni Çağı’na tarihlendirilen Kara Höyük’teki sarayın banyo odasında banyo kabı, içinde oturma bölümü ve seramik hamam taşı bulunması, Hitit kültüründe

³⁸¹J. G. Macquene, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 92.

çok eski dönemlerden itibaren hijyenin önemsendiğinin göstergesidir³⁸². Hititler, surlarla yapılmış kale yapılarında gıda maddelerinin yanı sıra su ihtiyacının karşılanacağı su depoları da tasarlamışlardır³⁸³.

Boğazköy, doğal su kaynakları yönünden zengin bir çevreye sahipti. Kentin çevresini doğudan ve batıdan kuşatarak kuzeyde birleşen Büyükkaya ve Yazır dereleri, Yerkapı güneyindeki dere, Ağaçdenizi'ndeki su kaynakları, Kral Kapısı civarındaki çeşme, Kızlarkayası Deresi, Büyükkale'nin kuzey yamacındaki su kaynağı, Büyük Tapınak'ın güneyindeki kuyu, günümüzde kurumuş olan Yerkapı'nın arkasındaki şifalı su kaynağı, Gölün Akkayası yakınındaki çeşme ve günümüzde kurumak üzere olan Sülüklügöl gibi su kaynakları vardır. Yine Hititler yerleşim merkezlerinde yapay su depoları, sarnıç, havuz ve kuyu gibi yapıları da su ihtiyacını karşılamaya yönelik inşa etmişlerdir³⁸⁴. Büyükkale ve Sarıkale'deki sarnıçlarda yağmur sularını depolayan, aynı zamanda havuzlar yapan Hititler, bu alanları dini ritüellerinin yanı sıra gündelik yaşam için de kullanmışlardır³⁸⁵. Boğazköy Güney Kale'de bulunan büyük havuz ve buraya su getiren taştan kanalların ise kanalizasyon sistemi olduğu değerlendirilmektedir³⁸⁶.

Dağa gidilip bir çukurda dışkı yapılmasını ve Hattuşa'da dışkıların ortalığa atılmaması hususunda büyük abdest yapılmasını kurallara bağlayan bir Hitit metninde, ocaklardaki küllerin büyük kil çukuruna atılmaması gerektiği belirtilmiştir. Yine saray çevresi ve diğer yerlerdeki su depolarının bakımının yapılması ve zemininin taşla kaplanarak düzleştirilmesi hususlarının yanı sıra dışkıların üzüm bağları ve meyve bahçelerine atılabileceği belirtilmiştir³⁸⁷.

Öte yandan Büyükkale'deki kanalizasyon sisteminin kalıntıları günümüze kadar ulaşmıştır. 15 metrelik bölümü gözlenebilen bu sistemin Potern Kapı'nın altından geçmek suretiyle güneyden kuzeye doğru eğimli bir yapısı vardır. Eski dönemdeki benzerlerine göre daha uzun ve ince olan pişmiş topraktan borular, dar toprak kanalların içerisine döşenerek üstü kahverengi toprakla doldurulmuştur.

³⁸²Sedat Alp, *Hitit Güneşi*, s. 44.

³⁸³J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 79.

³⁸⁴Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-III*, s. 63.

³⁸⁵Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-III*, s. 71.

³⁸⁶Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-III*, s. 64-65.

³⁸⁷Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-III*, s. 67-68.

Büyükkale'deki Hitit İmparatorluk Çağı'na ait su borusu kalıntılarına rastlanmakla birlikte burada da Alacahöyük'teki gibi atık sular tali kanallar yoluyla 80 santimetre genişliğindeki ana kanalda toplanarak tahliye edilmiştir. Bunun örneği borular, Büyükkale IVb tabakasında, Aşağı Şehir'deki Büyük Tapınak'ın güney sahasında, Yazılıkaya ve Alacahöyük'te mevcuttur³⁸⁸.

Resim 3. Kazılarda Bulunan Atık Su Boruları. (Hitit kentlerinde atık su, pişmiş toprak künklerle evlerden toplanarak sokakların altındaki kanalizasyona bağlanıyordu.) **bkz.** Serap Gümüsoğlu, Turan Soğukoluk (Ed.), *İlkler İmparatorluğu'nun Başkenti Hattuşa*, Dumat Ofset, Ankara 2017, s. 13.

Daha gelişmiş bir kanalizasyon sistemine sahip olan Alacahöyük'te, zemine su yapılarının kurulması daha fazla elverişlidir. Pişmiş toprak boruların yanısıra taş kanalların da kullanıldığı üzerinde oval delikler bulunan boruların oluşturduğu bu su şebekesi, hem yağmur sularını hem de pis suları, üzeri kapalı ana kanal aracılığıyla Sfenksli Kapı altından şehrin dışına aktarmıştır³⁸⁹.

³⁸⁸Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-III*, s. 70-71.

³⁸⁹Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-III*, s. 70.

Hititlerin MÖ 1600'lerde kurduğu ve 1200'lerde bir daha yerleşime konu olmadan terk edilen Şarişsa kenti de önemli yapılarıyla dikkat çekmektedir. Dairesel bir alanda inşa edilen kent, 1.5 kilometre uzunluğunda surlarla çevrilidir. Kentin 4 giriş kapısı birbirine bakacak şekilde konumlandırılmıştır. Kentin sur yapısının hemen dışında güvenlik amaçlı hendek konumunda olan yapay göletler, aynı zamanda su ihtiyacının karşılanmasına yönelik depo işlevi taşımaktadır. Kentin içmesuyu ihtiyacı, kilden yapılmış borulardan oluşan şebeke sistemi ile karşılanmıştır. Bu borular vasıtasıyla sağlanan su, arkeolojik kazılarda bulunan oturak yeri olan banyo küvetlerinin doldurulmasını da sağlamıştır. Hititlerde özellikle toplumun üst kesimini oluşturan yönetici sınıfın temizliğine düşkün olduğu sanılmaktadır³⁹⁰. Bir Hitit metninde Şarişsa kentindeki bayram kutlamaları ile ilgili olarak kralın bu kentte hamama giderek, gösterişli kıyafetlerini alarak hamamdan çıktığı ve ardından ritüelleri yerine getirdiği anlatılmıştır³⁹¹.

Yukarı Kent'te yapılan arkeolojik araştırmalar sonucu bulunan yapay göletlerin bir kısmı, Orta Krallık devrine tarihlendirilirken, daha eski olanlar ise daha güneyde yer almaktadır. Bu göletlerin kutsal nitelikten çok gündelik su ihtiyacının karşılanmasına yönelik olarak yapıldığı sanılmaktadır³⁹². Bu havuzların kutsal ya da gündelik ihtiyaçların karşılanmasına yönelik olarak yapıldığı sanılmaktadır³⁹³.

Aşağı Kent'e veya su kaynağı azaldığında kaledeki iki sarnıç vasıtasıyla su ihtiyacı sağlanıyordu. Yine sarayda altında sunu kapları yer alan iki havuzun da dini nitelik taşımamasının yanı sıra özellikle büyük havuzun su ihtiyacının karşılanmasına yönelik olarak yapıldığı sanılmaktadır. Muntazam bir şekilde tasarlanmış kanalizasyon sistemi ile atık sular saraydan tahliye edilmiştir³⁹⁴.

Meskenlerde dikkat çeken bir detay da küvetlerin yer almasıdır. Saray erkânı ve tapınak personelinin yanı sıra halk arasında da su kullanımının yaygın olduğunu gösteren bir husus, meskenlerde yer alan küvetlerdir. Pişmiş topraktan kare formunda oturaklı büyük küvetlerin kenarında tutacakları da bulunmaktadır. Çok sayıdaki su kaynağından şehirlerin su ihtiyacı karşılanıyordu. Öte yandan, Hititler pişmiş

³⁹⁰Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 59.

³⁹¹Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 61.

³⁹²Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 184.

³⁹³Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 185.

³⁹⁴Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 188.

topraktan ürettikleri üstü kapalı boru hatları vasıtasıyla şehrin güneyindeki dağlardan taşıdıkları sularla depolama amaçlı göletleri dolduruyordu. İnsanlar, su ihtiyacını şehrin çeşitli noktalarındaki kuyulardan sağlıyordu. Cadde ve sokakların altında döşeli olan kanalizasyon hattı sayesinde meskenlerdeki atık suların tahliyesi sağlanıyordu. Oldukça iyi düşünülmüş bu su tahliye sistemine dair bulunan kireç taşından bir kanalizasyon kapağındaki asimetrik delikler, sızan suların ana kanal hattına akması için tasarlanmıştır. Bu tasarım şekli, Hititlerin bu konuda geldikleri ileri safhayı da gözler önüne sermiştir³⁹⁵.

Hititlerin ritüel temizlik gibi hijyenik temizliğe verdikleri önemin derecesi net bilinmemektedir. Kentlerdeki kanalizasyon atıklarının ise seller sonucu temizlendiği sanılmaktadır. Arkeolojik kazılarda tuvaletlerin varlığı saptanan Hititlerde, tuvalet ihtiyacı için sarayda lazımlık kullanılmıştır³⁹⁶.

2.11. HITİTLERDE SU KÜLTÜ

Eski Çağ dünyasında suyun önemi her zaman ön plâna çıkmıştır. Tarımsal üretime olan bağımlılık, ırmak ve su kaynaklarının kutsallaştırılmasına yol açmıştır. Birçok kültür bölgesinde olduğu gibi Anadolu'da da Asur Ticaret Kolonileri Çağı ve takip eden Hitit Uygarlığı Çağı'nda ırmak tanrısının hakem tayin edilmesi, suyun temizlik açısından önemi ve suya verilen dini değer de göstergesidir³⁹⁷. Hititlerde suya verilen önem ve addedilen kutsiyetin Mezopotamya kaynaklı olduğu ve Hurriler vasıtasıyla alındığı sanılmaktadır. Tanrı olarak gösterilen Zuliya Irmağı'nın, Hitit metinlerinde suç işleyenlere verilecek cezanın kararını vereceğine inanılmıştır³⁹⁸.

Yeraltı suları ve dağlardaki menbaaları kutsal yerler olarak kullanan Hititlerin su kültü mekânları bulunmaktadır. Hititlerin son dönemlerindeki krallar, yaşanan kıtlık nedeniyle dini reformlar yapmış ve bu kapsamda oluşturulan kutsal mekânlar arasında su kültleri önemli bir yer teşkil etmiştir³⁹⁹. Eski Krallık devrine dair su yapıları hakkında geniş bilgi bulunmasa da İmparatorluk devrinin sonlarına doğru IV.

³⁹⁵Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, s. 189-190.

³⁹⁶Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s. 240.

³⁹⁷İrfan Albayrak, "Kültepe Metinlerinde Geçen mâ û 'su' Kelimesi", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2000 Yıllığı*, S. XV, Ankara 2001, s. 300.

³⁹⁸Murat Turgut, "Tarhuntaşsa'daki Su Kültü Mekânları", *Tarihin Peşinde-Uluslar arası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S: 14, Konya 2015, s. 338.

³⁹⁹Murat Turgut, "Tarhuntaşsa'daki Su Kültü Mekânları", s. 339-340.

Tudhaliya döneminde kült su yapılarının yanı sıra krallığın son evrelerine doğru Anadolu'da yaşanan kuraklık gibi faktörler dolayısıyla inşa edildiği sanılan barajlar dikkat çekmektedir⁴⁰⁰. Suyu hayati olarak gören Hititlerde⁴⁰¹, su yapıları arasında şunlar önemli yer tutmaktadır:

2.11.1. Güney Havuzları

Yüksek kesimlerde kurulan havuzlar, başkent Hattuşa'ya su sağlamıştır. Yerkapı mevki Gezi Yolu doğusundaki 5 havuzdan oluşan Güney Havuzları, alanın iyi değerlendirilmesi ve mevcut suyun buharlaşmasını azaltmak adına 8 metre derinliğinde ve dar bir şekilde yapılmıştır. Kentte su sıkıntısı yaşanmaması adına sayıca fazla yapılan havuzların, MÖ 15. asırda yapıldığı düşünülmektedir⁴⁰².

2.11.2. Doğu Havuzları

Hattuşa-Yukarı Şehir'deki Güney Kale'nin güneydoğusundaki Doğu Havuzları olarak adlandırılan yerde, biri 2 metre derinliğinde 60x90 metre ebatlarında yığma toprak setlerden ve duvarları taştan iki havuzdan oluşmaktadır. Birincisinin sadece kuzey ucu tespit edilebilen havuzlar, su geçirmez kayaç üzerinde zemini kille kaplanmış ve duvarları yatay olarak yapılmıştır. Havuzların yapım tarzı günümüz mimarisiyle örtüşmektedir. Çevresindeki su kaynakları ile uzaktaki su kaynaklarından pişmiş topraktan künkler döşenerek su depolanan havuzlar kentin su ihtiyacını karşılarken, yakınından geçtiği kült mekânlarla da ilgisi olduğu sanılmaktadır⁴⁰³.

2.11.3. Güneykale Su Toplama Yapısı

Çorum Güneykale'deki su toplama yapısı ise 100 metre uzunluğunda, 30 metre genişliğinde, 5980 metrekare gölet alanına sahiptir⁴⁰⁴.

⁴⁰⁰Mehmet Bildirici, "Hitit Öncesi ve Hititler Dönemi Tarihi Su Yapıları", s. 22.

⁴⁰¹Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 333

⁴⁰²Nurhayat Yazıcı (Ed.), *Hitit Uygarlığı İzinde Anadolu: Başkent Hattuşa'dan Suriye'ye Şehirler, Tapınaklar, Anıtlar, Yazıtlar, Savaşlar, Antlaşmalar*, s. 68.

⁴⁰³Nurhayat Yazıcı (Ed.), *Hitit Uygarlığı İzinde Anadolu: Başkent Hattuşa'dan Suriye'ye Şehirler, Tapınaklar, Anıtlar, Yazıtlar, Savaşlar, Antlaşmalar*, s. 74; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 333.

⁴⁰⁴Mehmet Bildirici, "Hitit Öncesi ve Hititler Dönemi Tarihi Su Yapıları", s. 24.

2.11.4. Gölpınar Su Bendi

Çorum-Alacahöyük yakınlarındakaynaktan çıkan suyu biriktirmek için kemer biçiminde bir set olarak inşa edilen Gölpınar Su Bendi, 14.5 metre enindeki duvarları ve 110 metre uzunluğundaki bendi ile 10 bin metrekare gölet alanına sahiptir. Bendenin su tarafında 4.5 metre eninde duvar ve iç tarafta ise 3.5 metre eninde bir duvar vardır. 2 kanal, 1 havuz ve 3 heykel kaidesi yapılan kazılar sonucunda bulunan ve dönemin madencilik merkezi Alacahöyük yakınlarında olması hasebiyle IV. Tudhaliya döneminde inşa edilerek Tanrıça Hepat'a adandığı sanılan Gölpınar Su Bendi, Ön Asya'nın bilinen en büyük ve en eski barajıdır. Yakınında su kaynağı bulunan baraj, günümüzde de tarım arazilerine hayat vermektedir⁴⁰⁵.

2.11.5. Karakuyu Barajı

Kayseri-Pınarbaşı Örenşehir Beldesi'ne bağlı Karakuyu Köyü yakınlarında küçük bir dere üzerinde kurulan Karakuyu Barajı, Hitit İmparatorluk Çağı'nda IV. Tudhaliya dönemine dayanmaktadır. 185 metre uzunluğunda, 9.6 metre yüksekliğinde U şekilli bir gövdesi bulunan, 46250 metrekare alana sahip dikdörtgen formdaki göleti 363750 metreküp su kapasitesine sahip barajın su kaynağı Zamanlı Nehri'ni besleyen bir deredir. Barajın konum ve mimari olarak günümüz mühendislik kurallarıyla örtüştüğü belirtilmektedir. Yakın zamana kadar bölgedeki köylüler, hayvanlarının su ihtiyacını karşılamak için barajdan istifade etmiştir. Ayrıca yapılan araştırmalar sonucunda tespit edilen baraj alanında Luvice yazılı bir yazıt da bulunmuştur⁴⁰⁶.

2.11.6. Eflatunpınar Kutsal Havuz Anıtı

Konya-Beyşehir Eflatunpınar Köyü'ndeki kutsal havuz anıtında, çeşitli tasvirlerin olduğu kabartmalar ile 30x35 metre ebadında bir havuz bulunmaktadır. İki su kaynağının bulunduğu yerde yapılan bu mekândaki 7 metre yüksekliğindeki anıt, birçoğunun üzerinde tanrı, cin ve hayvan figürü olan 19 taş bloktan meydana gelmektedir. Su kaynakları çevresinde çok sayıda kaya anıtı inşa eden Hititlere ait bu

⁴⁰⁵Nurhayat Yazıcı (Ed.), *Hitit Uygarlığı İzinde Anadolu: Başkent Hattuşa'dan Suriye'ye Şehirler, Tapınaklar, Anıtlar, Yazıtlar, Savaşlar, Antlaşmalar*, s. 123; Mehmet Bildirici, "Hitit Öncesi ve Hititler Dönemi Tarihi Su Yapıları", s. 23.

⁴⁰⁶Nurhayat Yazıcı (Ed.), *Hitit Uygarlığı İzinde Anadolu: Başkent Hattuşa'dan Suriye'ye Şehirler, Tapınaklar, Anıtlar, Yazıtlar, Savaşlar, Antlaşmalar*, s. 175; Mehmet Bildirici, "Hitit Öncesi ve Hititler Dönemi Tarihi Su Yapıları", s. 22.

mekânın IV. Tudhaliya döneminde yapıldığı ve Boğazköy'deki Yazılıkaya'dan sonra en önemli dini merkez burası olduğu sanılmaktadır⁴⁰⁷.

Resim 4. Hititler Dönemi'nde yapılan Eflatunpınar Su Anıtı. **bkz.** <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/konya/gezilecekyer/beysehir-eflatunpinari-hitit-su-aniti>

2.11.7. Yalburt Su Anıtı

Konya-Ilgın sınırlarındaki Yalburt Yaylası'nda yapılan kazılarda bir su kaynağında bulunan havuz 12.7 metre uzunluğunda, 8.3 metre genişliğindedir. Düzgün taşlarla inşa edilen dikdörtgen formda havuz çevresindeki 22 taş blokta yazılı hiyerogliflerden, anıtın IV. Tuthaliya dönemine ait olduğu ve kutsal ayinler için kullanıldığı sanılmaktadır⁴⁰⁸.

⁴⁰⁷Nurhayat Yazıcı (Ed.), *Hitit Uygarlığı İzinde Anadolu: Başkent Hattuşa'dan Suriye'ye Şehirler, Tapınaklar, Anıtlar, Yazıtlar, Savaşlar, Antlaşmalar*, s. 191; Murat Turgut, "Tarhuntaşşa'daki Su Kültü Mekânları", s. 343; Mehmet Bildirici, "Hitit Öncesi ve Hititler Dönemi Tarihi Su Yapıları", s. 24; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 333.

⁴⁰⁸Nurhayat Yazıcı (Ed.), *Hitit Uygarlığı İzinde Anadolu: Başkent Hattuşa'dan Suriye'ye Şehirler, Tapınaklar, Anıtlar, Yazıtlar, Savaşlar, Antlaşmalar*, s. 194; Murat Turgut, "Tarhuntaşşa'daki Su Kültü Mekânları", s. 342; Mehmet Bildirici, "Hitit Öncesi ve Hititler Dönemi Tarihi Su Yapıları", s. 24; Meltem Doğan Alparslan, Metin Arparslan (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, s. 333.

2.11.8. Köylütolu Barajı

Konya-Kadınhanı Köylütolu Köyü'nde yapılan araştırmalar sonucunda tarım alanının ortasında 900 metre uzunluğunda sete sahip bir su bendi bulunmuştur. Yağmur suları ile Mahmut Hisar Deresi'nden taşan sulardan beslendiği sanılan barajın bendi, toprak dolgu malzemesinden yapılmıştır. Yazıtın bulunduğu su kaynağından ismini alan ve IV. Tudhaliya döneminde inşa edildiği sanılan Köylütolu Barajı, Anadolu'da Hititler dönemine ait en büyük baraj olarak gösterilmektedir. Yine IV. Tudhaliya döneminde inşa edildiği sanılmaktadır⁴⁰⁹.

2.11.9. Kaletepe Havuzu

Konya'nın Ilgın ilçesi sınırlarında Kaletepe'nin yamacında su akarı üzerine yapılmış 3x3 metre ebadında oda mekânı şeklindeki havuz, kalenin su ihtiyacına yönelik ve kutsal ayinler için yapılmış olabileceği sanılmaktadır⁴¹⁰.

2.11.10. İvriz Su Kaynağı

Konya'nın Halkapınar ilçesi İvriz Köyü'ndeki İvriz Su Kaynağı'ndaki anıtta, üzerinde tanrılara tapınım sahnelerini içeren tasvirlerin yer aldığı 3 kabartma bulunmaktadır. Kaya kabartmasında bir Hitit tanrısı, kral ile birlikte betimlenmektedir. İvriz Çayı kenarındaki kayalıktaki ilk kabartmanın yanı sıra Ambar Deresi mevkiindeki kayalıklarda başka bir kabartma yer almaktadır. İvriz kabartmasının yakınında bulunan üçüncü kabartmanın olduğu yerde ise su kaynağı çıktığı belirtilmektedir⁴¹¹.

2.11.11. Hatip Su Kaynakları ve Anıtı

Konya sınırlarında bulunan Hatip Su Kaynakları, 3 kaynaktan oluşurken, kaynağın yaklaşık 5 metre üzerindeki kayalıklarda işlenen kabartmada Kral

⁴⁰⁹Nurhayat Yazıcı (Ed.), *Hitit Uygarlığı İzinde Anadolu: Başkent Hattuşa'dan Suriye'ye Şehirler, Tapınaklar, Anıtlar, Yazıtlar, Savaşlar, Antlaşmalar*, s. 194-195; Murat Turgut, "Tarhuntaşsa'daki Su Kültü Mekânları", s. 341; Mehmet Bildirici, "Hitit Öncesi ve Hititler Dönemi Tarihi Su Yapıları", s. 24.

⁴¹⁰Murat Turgut, "Tarhuntaşsa'daki Su Kültü Mekânları", s. 342.

⁴¹¹Murat Turgut, "Tarhuntaşsa'daki Su Kültü Mekânları", s. 344-345; Mehmet Bildirici, "Hitit Öncesi ve Hititler Dönemi Tarihi Su Yapıları", s. 25.

Kurunta'nın adının geçtiği Hitit yazıtının yine Kurunta dönemine ait olduğu sanılmaktadır⁴¹².

2.11.12. Karadağ-Başdağ Tepesi Havuzu

Konya ili sınırlarındaki Karadağ'daki Hitit dönemine ait kalıntılar arasında, Kral IV. Tudhaliya ile Kurunta'nın antlaşma metninde adı geçen su kaynağının burası olduğu sanılmaktadır⁴¹³.

2.11.13. Hulana Nehri

Günümüzde neresi olduğu tespit edilemeyen Hulana Nehri de Hititlerin dini ritüelleri açısından oldukça önemli ve kutsal olduğuna inanılan bir nehirdir. Hulana Nehri'nin günümüzdeki konumuna dair bir bilgi bulunmasa da Çarşamba Çayı veya Göksu Nehri olduğu düşünülmektedir. Hititlerin tanrı olarak nitelendirdikleri bu nehir, kutsal olarak görülmüştür⁴¹⁴.

⁴¹²Murat Turgut, "Tarhuntaşsa'daki Su Kültü Mekânları", s. 345; Mehmet Bildirici, "Hitit Öncesi ve Hititler Dönemi Tarihi Su Yapıları", s. 24.

⁴¹³Murat Turgut, "Tarhuntaşsa'daki Su Kültü Mekânları", s. 347.

⁴¹⁴Murat Turgut, "Tarhuntaşsa'daki Su Kültü Mekânları", s. 346.

SONUÇ

Son Tunç Çağı MÖ 1650-1190 yılları arasında Anadolu'da köklü bir uygarlık vücuda getirerek Mezopotamya ve Mısır uygarlıkları gibi büyük bir güç olmanın yanı sıra bıraktıkları köklü kültür yüzyıllar boyu Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye bölgesinde hüküm sürmüştür.

Eski Krallık döneminden itibaren Suriye bölgesine duydukları ilgiyi yıkılış dönemine kadar sürdüren Hititler, Mezopotamya kültür öğelerinden birçok unsuru da kendi kültürlerine entegre etmiştir. Anadolu'da farklı dönemlerde taht kavgaları, göçler, düşman saldırıları, salgın hastalık ve kıtlık gibi nedenlerden ötürü karanlık evreler yaşayan Hititler, dünya tarihinde birçok ilki uygulamaları ile bilinmektedir.

Telepinu döneminde çıkarılan fermanla tahta geçiş kistaslarını kurallara bağlamaları, insanlık tarihi açısından önemli bir gelişme olarak görülürken bunun benzeri uygulamaları yüzyıllar sonra farklı devletler tarafından uygulandığı görülmektedir.

Hukuk sistemleri ve kullandıkları savaş teknolojileri çağdaşı büyük uygarlıklarla farklılıklar gösteren Hititler, daha insani yapıdaki hukuk kuralları ile kısasa kısas uygulaması yerine suça maruz kalan kişinin zararının karşılanmasını öncelikli olarak görmüştür. Kadın-erkek eşitliğini benimseyen tarzdaki hukuk sistemleri ile kadınlara da çeşitli haklar veren Hititler, çağdaşı birçok uygarlıkta hiçbir yeri olmayan kölelere bile evlenme, mal edinme ve özgürlüğüne kavuşabilme gibi haklar tanımıştır. Yine hukuk sistemlerinde toplu yaşam alanlarındaki düzenden hayvan haklarına kadar çeşitli öğeler barındıran Hititler, yaklaşık 200 maddeden oluşan yazılı kanunlarıyla buldukları çağa adeta damga vurmuştur.

Kadeş Savaşı'nda dönemin iki süper gücünün karşılaşması da Hititlerin Mısır'a karşı üstünlüğüyle neticelenmiştir. Zira, Kadeş'te düşman birliklerine özellikle daha dinamik yapıdaki atlı savaş arabaları ile büyük zayıt veren Hitit ordusu, savaş sonrasında Suriye bölgesindeki hakimiyeti ile de savaşın kazanan tarafı olduğunu göstermiştir.

İlklerle dolu Hitit tarihinde MÖ 1274'te Mısır ile yapılan barış antlaşması da günümüzdeki devletlerin uluslararası karşılıklı işbirliği içeren maddeleri ile aynı

minvalde olmakla birlikte dünya tarihinde bir milat olarak gösterilmektedir. Kadeş Antlaşması'nı içeren tabletin bir kopyası New York'taki Birleşmiş Milletler binasında bulunmaktadır.

Dini manada da “*bin tanrılı toplum*” olarak kendilerini adlandıran Hititler, fetihler sonucu ele geçirdikleri bölgelerdeki tanrı heykellerini başkentlerine getirerek panteonlarına koymaları ile ülkedeki farklı toplulukları bir arada tutmayı hedeflemiştir.

Öte yandan kıtlık tehlikesine karşı tarımsal ve hayvansal üretimi yasaları ile güvence almaya çalışan Hititler, yaptıkları su yapılarıyla da kuraklık tehdidine karşı önlemler almaya çalışmıştır.

Temizlik hususunda oldukça gelişmiş bir yapıda olan Hitit Uygarlığı, tapınakların yanı sıra saraydaki temizlik kurallarına da yönetmeliklerinde yer vermiştir. Kralın içme suyunda kıl çıkmasını bile ağır şekilde cezalandıran Hititler, dini törenlerinde mabedlerde yapılacak yiyecek ve içecek sunumları ile bunları hazırlayan ve sunacak görevlilerin de temizliğini önemsemiştir. Zira sarayda ve tapınaklarda hizmet etmekle görevli olanların saç-sakal tıraşı, bedensel olarak yıkanarak temizlenmeleri ve kıyafetlerinin temiz olması hususunda titiz davranan Hititler, yiyeceklerin hazırlandığı mutfak ve fırın gibi alanlara da köpek-domuz gibi hayvanların yaklaştırılmasını yasaklamıştır. Hititlerin yiyecek-içecek hazırlanan yerler ile hazırlayanların temizliğine verdikleri önem, modern uygulamalarda da yer alan kurallar arasında görülmektedir.

Hititlerde kral ve kraliçenin de törenlerden önce yıkanarak temizlenmesi ve temiz kıyafetler giyinmesi gerektiği gibi tapınak görevlilerin de temizliği önemsenmiştir. Zira cinsel ilişkide bulunan bir görevlinin sabah ile birlikte yıkanmak suretiyle kirlilikten arınmış bir şekilde görevinin başında olması yönetmeliklerde yer almaktadır.

Yerleşim birimlerinde de havuz, su sarnıcı, kanalizasyon ve içmesuyu şebekeleri gibi su sistemlerini tasarlayan Hititler, konutlarındaki küvetler ve banyo bölmeleri ile temizliğe verdikleri önemi göstermektedir.

Birçok kez ülke genelinde toplu insan ölümlerine ve karmaşalara yol açan salgın hastalıklara karşı da temizliği önemsedikleri görülen Hititlerin, bu konuda hastalığın kaynağını yakarak imha etmek suretiyle günümüzde dezenfektasyon olarak tanımlanan uygulamaları hayata geçirdikleri bilinmektedir. Yine, mabedlerine yabancıların girmesini engellemek gibi hastalık olan bölgelerde karantinaya benzer uygulamaları bulunan Hititler, temizlik hususundaki hassasiyetleriyle ön plana çıkmaktadır.

Hititlerin hastalık gibi durumlarda Mısır ve Mezopotamya uygarlıklarından tıbbi destek almaları da dışarıdan bilgi edinme konusundaki gelişmişlerinin göstergesidir. Hititler hastalıklara karşı daha çok rituel manada olsa da bitkisel ilaçlar içeren yazılı kaynaklara da sahip olmuştur. Yine bu işler için çeşitli görevlilerin bu işler için yer aldığı bilinmektedir.

Temizliği daha çok rituel manada uygulamış bir toplum gibi görünse de Hititlerin, kentlerinde toplum sağlığını gözeten uygulamaları, su kaynaklarının kirletilmemesini önemsemeleri gibi uygulamaları ile kentlerindeki kanalizasyon ve içmesuyu şebekeleri, konutlarında bulunan küvet ve banyo bölmeleri, dini ayinlerinde kral ve kraliçenin elini yıkaması ve bunun için bir temizlik maddesinin kullanılması, yiyecek ve içeceklerin hazırlandığı alanlar ile bunları hazırlayanların temizliğine gösterilen önem, tapınaklar ve saray gibi toplu yaşam alanlarındaki görevlilerin saç-sakal ve tırnaklarının kesilmesinin önemsenmesi, yine bunların bedensel temizliğine özen gösterilmesi gibi hususlar bu toplumun temizliğe verdikleri önemin göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Yerleşim yerlerini kurarken su kaynaklarının bol olduğu yerleri tercih eden ve yağmur sularının çöp ve atıklarını temizlemesine imkân sağlayan kanal sistemlerini önemseyen Hititler, Boğazköy gibi yerleşim birimlerinde havalandırma delikleri bulunan künklerden su kanalları, su depoları, sarnıç ve kuyu gibi su yapıları inşa etmiştir. Kazılarda yunak ve banyo küveti gibi yapıların bulunması, temizlik konusunda uygulamaların varlığını göstermektedir. Ancak, Hititlerin tuvalet ihtiyacının karşılanması ile ilgili metinlerinde yer alan bilgilere göre, insanların, kutsal olarak görülen ormanlarda tuvalet ihtiyacını gidermesi yasaklanırken, bunun için üzüm bağları ya da meyve bahçelerinde tuvalet ihtiyacının giderilebileceğinin belirtilmesi aynı zamanda dışkıların atık olarak kullanıldığını da düşündürmektedir.

Yine askeri birlikler için bir talimatnamede tuvalet ihtiyacı olan askerlerin üstlerini haberdar etmelerine dair bilgide Hitit metinlerinde yer almaktadır. Ancak, Hititler Dönemi'nde tuvaletin varlığına dair bilgi bulunmamaktadır. Sadece Büyükkale'deki bir konutta zeminden 40 santimetre daha derin ve tabanı çakılla kaplı olan küçük bir odanın tuvalet alanı olarak kullanıldığı düşünülmektedir.

Hititler, gökyüzünü temizliğin, yeryüzünü ise kirliliğin kaynağı olarak görürken, yer yarıkları, mağara gibi mekânlardan kötü ruhların çıkacağını ve bunları hastalıkların kaynağı olarak görmüş ve buna mani olmak için çeşitli ritüeller uygulamışlardır. Ayrıca beden ve ruhun kirliliği de hastalık nedenleri arasında görülmüştür. Dini ritüellerin ihmal edilmesini, kirliliğe dokunulmasını ve kara büyüü kirlilik kaynağı olarak gören Hititler, bunlara karşın temizlik içerikli uygulamaların yanı sıra çeşitli büyü ritüellerine başvurmuştur.

Hastalıkların tedavisinde çeşitli bitkileri, günün belli vakitlerinde ve belli ölçeklerde kullanılması gibi uygulamaları da kullanan Hititlerin, 200'ün üzerinde bitkiyi büyü, tıp ve temizlik gibi amaçlarla kullandıkları metinlerinde geçmektedir. Büyü ritüellerinde arındırma maksadıyla soda bitkisi kullanan Hititler, kül ile birlikte sabun yapmak için çöven otu bitkisi kullanmıştır. Vücut temizliği, elbiselerin yıkanması ve evlerin temizlenmesinde kullanılan çöven otu bitkisi, su ile karıştırıldığında köpürerek lekeleri temizleyici niteliktedir. Ayçiçeği bitkisi de Hititlerin temizlik için kullandıkları bitkiler arasında yer almıştır.

Genel olarak temizliği ritüel manada benimseyen ancak kentlerindeki altyapı sistemleri ve su yapılarının yanı sıra çeşitli talimatnamelerinde toplumun ve yaşam alanlarının temizliğine dair ayrıntıları önemseyen Hititlerde temizlik kültürüne dair bilgiler kazılarda ortaya çıkarılan yapılar ve tabletletlerde yer alan metinlerden anlaşılmaktadır. Çok tanrılı bir inanç sistemine mensup olan Hititler, özellikle temizlik alanındaki bazı uygulamaları ile daha eski medeniyetlerle paralel formda uygulamalar barındırmıştır. Halk sağlığı ve çevre temizliğini gözetilen talimatnameleri ile bazı uygulamalarında döneminin çok ilerisinde bir bakış açısı ile hareket eden Hititlerde, kanal sistemleri yer almasına rağmen tuvalet yapısının bulunmaması bir eksiklik olarak görülse de talimatnamelerinde tuvalet ihtiyacının nerelerde giderilmesi gerektiğine ve çevre temizliğinin gözetilmesine dair metinleri, Hititlerin temizlik konusunda ritüeliçerikli uygulamaları olsa da temizlik içerikli konuları da özellikle

salgın hastalık gibi tehlikelere karşı gözettiklerini göstermektedir. Anadolu'nun en eski medeniyeti olarak ön plana çıkan Hititler, yaşadıkları coğrafya su kaynaklarının yanı sıra çeşitli bitkileri de temizlik maksadıyla kullandıkları metinlerinde yer almaktadır. Mezopotamya ve Mısır Uygarlıkları'ndan birçok alanda etkilenen Hitit Uygarlığı'nın, Anadolu'da sonraki dönemlerde kurulan uygarlıklara da mimari, temizlik ve çeşitli alanlarda öncülük edecek nitelikteki yapıları ve uygulamaları bulunmaktadır.

Hititlerde bulunan banyo ve küvet gibi yapıların sonraki yüzyıllarda kurulan uygarlıklar tarafından daha da geliştirilerek kullanıldığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

AKAR ŞAHİNGÖZ, Semra, AKBULUT, Burcu Ayşenur, ÖRGÜN, Emrah, “Hititler Döneminde Beslenme ve Mutfak Kültürü”, *III. Uluslararası Halk Kültürü Sempozyumu*, 08-10 Ekim 2015, Ankara.

AKURGAL, Ekrem, *Anadolu Kültür Tarihi*, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, 4. Basım, Ankara 1998.

ALBAYRAK, İrfan, “Kültepe Metinlerinde Geçen mâ û ‘su’ Kelimesi”, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2000 Yıllığı*, S. XV, Ankara 2001, s. 300-311.

ALP, Sedat, “Hititlerin Dinsel Törenlerinde Kullanılan Temizlik Maddesi Tuhhueşşar Üzerinde Bir İnceleme”, *Türk Tarih Kurumu Belleten Dergisi*, C. XLVI, S. 182, Ankara 1982, s. 247-259.

ALP, Sedat, *Hitit Güneşi*, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara 2011.

BİLDİRİCİ, Mehmet, “Hitit Öncesi ve Hititler Dönemi Tarihi Su Yapıları”, *Tarihi Su Yapıları Konferansı*, Güneş Ofset, İzmir 2008, s. 21-28.

BRANDAU, Birgit, SCHİCKERT, Hartmut, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, (Çev. Nazife Mertoğlu), 4. Baskı, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2015.

BRYCE, Trevor, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, (Çev. Müfit Günay), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2003.

ÇAKMAK, Diren, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul 2012.

ÇİĞ, Muazzez İlmiye, *Hititler ve Hattuşa: İştar'ın Kaleminden*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2010.

DESTİ, Marc, *Anadolu Uygarlıkları*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2009.

DİNÇOL, Ali M., (1982), “Hititler”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C: 1, İstanbul, Görsel Yayınlar.

DİNÇOL, Ali M., “Aşhella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış”, *Türk Tarih Kurumu Belleten Dergisi*, C. XLIX, S. 193, Ankara 1985, s. 1-40.

DİNÇOL, Ali M., “Hitit Yasalarının Ana Çizgileri ve Eski Önasya Hukuku ile Etkileşimi”, *III. Alkım Konferansları*, İstanbul 1990, s. 83-100.

DOĞAN ALPARSLAN, Meltem, ALPARSLAN, Metin (Ed.), *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013.

EĞİLMEZ, Mahfi, *Hattuşa'dan Kaçış*, Remzi Kitabevi, 2. Basım, İstanbul 2008.

ERBAŞI, Fatma Sevinç, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/Diğer Ritüeller*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2013.

FRIEDRICH, Johannes, *Kayıp Diller ve Yazular*, (Çev. Recai Tekoğlu), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000.

GÖNNET, Hatice, “Zippalanda Şehri Fırtına Tanrısının İlk ve Sonbahar Bayramları Ritüeli”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Dergisi Anadolu*, S. 19, Ankara 1975, s. 123-162.

GÜNGÖR, Yüksel, “İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri, MÖ 2000-MÖ 600 Yılları Arası”, Umuttepe Yayınları, İstanbul 2014.

GÜR, Barış, *Tunç Çağı'nı Sona Erdiren Halklar Deniz Kavimleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012.

HORNUNG, Erik, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, (Çev. Zehra Aksu Yılmaz), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2004.

KILIÇ, Yusuf, BAŞOL, Serkan, “Hitit Büyü Metinlerinde Geçen Bazı Otsu Bitkiler, Ağaç Türleri ve Ahşap Nesnelere”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 2, S. 6, Ağustos 2015, s. 28-58.

KINAL, Füzuran, *Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1987.

KLOCK-FONTANİLLE, Isabella, *Hititler*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2005.

KOÇ, İlker (Ed.), *Hititler*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2006.

KOÇAK, Özdemir, ŞAHİN, Hamdi, “Eskiçağ Araştırmalarında Jeopolitiğin Yeri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Anadolu Araştırmaları Dergisi*, S. XVI, İstanbul 2011, s. 337-374.

MACQUEEN, J. G., *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Arkadaş Yayınevi, 4. Baskı, Ankara 2015.

MARTİNO, Stefano de, *Hititler*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2003.

MEMİŞ, Ekrem, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Yayınevi, 4. Baskı, Bursa 2015.

MEMİŞ, Ekrem, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Yayınevi, 13. Baskı, Bursa 2015.

MURAT, Leyla, “Ammihatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, *Archivum Anadolivum-Anadolu Arşivleri Dergisi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, C. 6, S. 2, Ankara 2003, s. 89-109.

MURAT, Leyla, “Hititlerde Su Kültü”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 31, S. 51, Ankara 2012, s. 125-158.

NARÇIN, Ali, *A'dan Z'ye Hitit*, Ozan Yayıncılık, İstanbul 2015.

NARÇIN, Ali, *Hitit-Anadolu Rüzgarı*, Siyah Beyaz Kitap Yayınları, İstanbul 2013, s. 17.

ÖZÇELİK, Nazmi, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, Nobel Yayıncılık, 7. Basım, Ankara 2012.

PALAZ ERDEMİR, Hatice, “Hellen ve Roma Toplularında Tuvalet ve Temizlik”, *Acta Turcica, Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, Y. 2, S. 2, Temmuz 2010, s. 103-122.

REYHAN, Esmâ, *Hitit Devleti’nde Siyaset ve Yönetim: Direktif, Yemin ve Sadakat*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2017.

SEVİMLİ, Şükran, *Anadolu Uygarlıklarında Temizlik Kavramı ve Uygulamalarının Evrimi*, Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adana 2005.

SEVİN, Veli, *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, 5. Basım, İstanbul 2016.

SEVİN, Veli, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2001.

SİR GAVAZ, Özlem, “Hititçe Metinlerde Geçen ‘şalli aşeşşar’ ve İşlevi”, *Bartın Üniversitesi Tarih Kültür v Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, C: 4, S: 2, Bartın 2017, s. 83-93.

TURGUT, Murat, “Tarhuntaşsa’daki Su Kültü Mekanları”, *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S: 14, Konya 2015, s. 337-354.

ÜNAL, Ahmet, “Hititler Devri Anadolu’sunda Temizlikle İlgili Araştırmalar; Çivi Yazılı Metinler ve Arkeolojik Verilere Göre Kentlerde Halk Sağlığı ve Temizlikle İlgili Yapılar”, *Uluslararası 1. Hititoloji Kongresi Bildirileri*, 19-21 Temmuz 1990, Çorum.

ÜNAL, Ahmet, “Hititler Tıbbının Ana Hatları”, *Türk Tarih Kurumu Belleten Dergisi*, C. XLIV, S. 175, Ankara 1980, s. 477-495.

ÜNAL, Ahmet, *Anadolu’nun En Eski Yemekleri, Hititler ve Çağdaş Toplumlarda Mutfak Kültürü*, Homer Kitabevi, İstanbul 2007.

ÜNAL, Ahmet, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Ankara 2002.

ÜNAL, Ahmet, *Hititler Devrinde Anadolu-II*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Ankara 2003.

ÜNAL, Ahmet, *Hititler Devrinde Anadolu-III*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Ankara 2005.

ÜNAR, Şükrü, “Hitit Metinlerinde Geçen Bazı Çiçekler, Otsu Bitkiler ve Kullanım Alanları”, *International Social Sciences Studies Journal*, C. 4, S. 28, Bakü 2018, s. 6260-6266.

YAZICI, Nurhayat (Ed.), *Hitit Uygarlığı İzinde Anadolu: Başkent Hattuşa'dan Suriye'ye Şehirler, Tapınaklar, Anıtlar, Yazıtlar, Savaşlar, Antlaşmalar*, Uranus Fotoğraf Ajansı ve Yayıncılık, İstanbul 2011.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı	Erol YILMAZ
Doğum Yeri	BİNGÖL
Doğum Tarihi	06.05.1979

LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	Bingöl Üniversitesi
Fakülte	Fen-Edebiyat Fakültesi
Bölüm	Tarih Bölümü

YABANCI DİL BİLGİSİ

İngilizce	KPDS (....) ÜDS (....) TOEFL (...) EILTS (...)
...	

İŞ DENEYİMİ

Çalıştığı Kurum	
Görevi/Pozisyonu	
Tecrübe Süresi	

KATILDIĞI

Kurslar	
Projeler	

İLETİŞİM

Adres	Saray Mah. Çabakçur Cad. Güven Yapı Koop. A Bl. Kat: 2 No: 4 - BİNGÖL
E-mail	erol_rl@hotmail.com